

Egipat u grčko-rimskom razdoblju: od 1. st. pr. Kr. do arapskog osvajanja Egipta

Tominić, Karlo

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:860391>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Karlo Tominić

**EGIPAT U GRČKO-RIMSKOM
RAZDOBLJU: OD 1. ST. PR. KR. DO
ARAPSKOG OSVAJANJA EGIPTA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2024

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Karlo Tominić

**EGIPAT U GRČKO-RIMSKOM
RAZDOBLJU: OD 1. ST. PR. KR. DO
ARAPSKOG OSVAJANJA EGIPTA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, 2024.

Sažetak

Autor će u ovom radu prikazati osnovne karakteristike Egipta od početka 1. st. pr. Kr. do arapskog osvajanja Egipta. U radu su prikazani glavni povijesni događaji s naglaskom na rane odnose Egipta i Rima te postupno propadanje ptolemejskog Egipta tijekom 1. st. pr. Kr. te njegovu uključenje u kasnu Rimsku Republiku. U nastavku su date naznake društvenog i kulturnog razvoja Egipta sve do sredine 7. st. pr. Kr. Tako su uz povijesni pregled u radu su također obrađeni svi važni segmenti egipatske administracije, gospodarstva, vjere i pogrebnih običaja, te znanosti i kulture tijekom posljednjih osam stotina godina staroegipatske povijesti.

Ključne riječi: Egipat, Rim, Ptolomejska dinastija, arapska osvajanja, Aleksandrija

Abstract

In this paper, the author will present the basic characteristics of Egypt from the beginning of the 1st century BC to the Arab conquest of Egypt. The paper presents the main historical events with an emphasis on the early relations between Egypt and Rome and the gradual decline of Ptolemaic Egypt during the 1st century BC and its inclusion in the late Roman Republic. Below are indications of the social and cultural development of Egypt until the middle of the 7th century BC. Thus, in addition to the historical overview, the paper also covers all important segments of Egyptian administration, economy, religion and funeral customs, as well as science and culture during the last eight hundred years of ancient Egyptian history.

Key Words: Egypt, Rome, Ptolemaic dynasty, Arab conquests, Alexandria

Sadržaj

1. Uvod	6
2. Egipatsko-rimski odnosi od početka 2. st. pr. Kr. do smrti kraljice Kleopatre VII.	7
2.1. Početak rimskog utjecaja u ptolomejskom Egiptu	7
2.2. Borba za opstanak ptolomejskog kraljevstva do smrti kraljice Kleopatre VII.	9
2.3. Egipat do kraja rimske vladavine 395. godine	14
2.4. Egipat pod Bizantskim Carstvom do prve polovice 7. stoljeća	16
3. Unutarnja uprava u grčko-rimskom razdoblju	17
3.1. Unutrašnja uprava tijekom posljednjeg stoljeća vladavine dinastije Ptolomejevića	17
3.2. Unutrašnja uprava u razdoblju rimske i bizantske vladavine	18
4. Gospodarstvo u grčko-rimskom razdoblju	20
5. Društvo i demografija u grčko-rimskom razdoblju	23
5.1. Egipatsko društvo tijekom vladavine Ptolemejevića	24
5.2. Egipatsko društvo tijekom vladavine Rimskog Carstva	25
5.3. Egipatsko društvo tijekom vladavine Bizantskog Carstva	26
6. Umjetnost i kultura u grčko-rimskom razdoblju	27
6.1. Književnost i jezik u grčko-rimskom razdoblju	28
6.2. Kiparstvo, slikarstvo i glazba u grčko-rimskom razdoblju	29
6.3. Arhitektura u grčko-rimskom razdoblju	30
7. Pogrebni običaji u grčko-rimskom razdoblju	33
8. Religija u grčko-rimskom razdoblju	36
8.1. Staroegipatska i grčko-rimska religija	36
8.2. Židovstvo	37
8.3. Kršćanstvo	38
9. Znanost i tehnologija u grčko-rimskom razdoblju	43
10. Urbanizam i grad u grčko-rimskom razdoblju	45
11. Arapsko osvajanje Egipta	47
12. Zaključak	51
13. Bibliografija	52
13.1. Izvori	52
13.2. Literatura	54

1. Uvod

Ovaj rad će nastojati prikazati kako je Egipat izgledao tijekom vladavine dinastije Ptolomejevića i kako je potpao pod vlast Rima tijekom 1. stoljeća pr. Kr. i analizirati promjene koje su se dogodile tijekom grčko-rimskog razdoblja u administrativnim, gospodarskim, društvenim i drugim segmentima sve do arapskih osvajanja Egipta tijekom sredine 7. stoljeća.

Prilikom izrade rada korišteni su antički izvori kao i strana te domaća sekundarna povijesna djela. Cjelokupni rad podijeljen je na niz poglavlja u kojima će se promatrati unutrašnje stanje Egipta tijekom posljednjeg stoljeća vladavine ptolomejske dinastije. U nastavku će se prikazati promjene koje su se dogodile tijekom rimske i bizantske vlasti do arapskih osvajanja koje će u potpunosti izmijeniti uobičajeni način života drevnih Egipćana. Tijekom obrade teme prikazati će se promjene koje su se dogodile u Egiptu pojavom i širenjem kršćanstva koje je postalo dominantna vjera Rimskog Carstva tijekom 4. stoljeća. U završnim poglavljima obrađena je društvena, kulturna i gospodarska povijest Egipta od 1. stoljeća pr. Kr. do dolaska Arapa u Egipat sredinom 7. stoljeća.

Tema je izabrana zbog svoje relativno rijetke obrađenosti u svjetskoj, a posebice u hrvatskoj historiografiji. Cilj ovog diplomskog rada je dati svojevrsni pregled osnovnih promjena koje su se događale u Egiptu tijekom grčko-rimskog razdoblja te koje su u konačnici označile kraj drevne staroegipatske civilizacije. Rad je pisan na temelju mnogobrojne literature koja obrađuje razne segmente ove teme vrlo parcijalno. Za pregled političke, društvene i kulturne povijesti korišteni su raznovrsni antički izvori i raznovrsna djela (knjige i članci) uglavnom stranih autora. Od domaćih autora izdvojio bih samo djela moga mentora, Mladena Tomorada, koji se jedini u Hrvatskoj bavio raznim segmentima ove teme.

2. Egipatsko-rimski odnosi od početka 2. st. pr. Kr. do smrti kraljice Kleopatre VII.

2.1. Početak rimskog utjecaja u ptolomejskom Egiptu

Slabljenje ptolomejske dinastije počelo je tijekom vladavine kralja Ptolomeja IV. Filopatora (221. – 204. g. pr. Kr.).¹ Takav trend nastavlja se za vrijeme vladavine njegovih nasljednika, Ptolomeja V. Epifana (204. – 180. g. pr. Kr.) i Ptolomeja VI. Filometora (180. – 168. g. pr. Kr.).² Godine 210. pr. Kr. Rim šalje diplomatsko poslanstvo s darovima kralju i kraljici Egipta s ciljem nastavljanja dobrih odnosa, ali i s još važnijim zadatkom nabavka žita, koji je bio vrlo potreban Rimu jer su ispraznili svoje zalihe u ratu s Kartagom.³ Seleukidski kralj Antioh III. (223. – 187. g. pr. Kr.) započeo je novi rat s Egiptom 202. godine pr. Kr., nakon kojega dolazi do sklapanja mira 195. godine pr. Kr. gdje ptolomejska dinastija gubi skoro sve istočne posjede, što ih je dovodilo pod veći utjecaj Rimske Republike. Ptolomej V. i Kleopatra I. tako odlaze u Rim da bi dokazali svoje savezništvo i ponudili pomoć Rimu prilikom sljedećeg rata.⁴ Rimljani su daljnje političke kontakte s Egiptom imali za vrijeme vladavine Ptolomeja VI. koji je vladao sa svojom majkom Kleopatrom I. do njezine smrti 176. godine pr. Kr..⁵

Egipat je u to vrijeme dva puta bio napadnut od strane seleukidskog kraljevstva pod kraljem Antiohom IV. (175. – 164. g. pr. Kr.) između 169. i 164. godine pr. Kr., kada Rim dolazi u pomoć ptolomejskom Egiptu.⁶ Godine 168. pr. Kr., Seleukidi opsjedaju prijestolnicu Egipta Aleksandriju kada skupina tri rimska senatora, predvođenih Gajem Pompilijem Lenasom, koji su poslani da pregovaraju s kraljem Antiohom.⁷ Kada im je Antioh prišao s prijateljskim pozdravima ostao je začuđen kako su rimski ambasadori umjesto povratnih prijateljskih pozdrava, a ni diplomatskim govorom već izravnim zahtjevom naredili da ukloni svoju vojsku s egipatskog teritorija.⁸ Kralj im odgovara da mu prema helenističkom diplomatskom protokolu daju vremena da se sastane sa svojim časnicima i savjetnicima, kako bi razmotrili njegov odgovor na što je Pompilije Lenas odgovorio tako da je oko kralja nacrtao krug i rekao mu da mora prihvatiti njegov zahtjev ili će Rim ući u rat sa Seleuidskim

¹ TOMORAD 2023: 260.

² TOMORAD 2023: 260.

³ Plb. IX. IIa; TOMORAD 2023: 260.

⁴ TOMORAD 2023: 262.

⁵ *World History Encyclopedia* s. v. „Roman Egypt“ [https://www.worldhistory.org/Roman_Egypt/] 8.6.2024.

⁶ *World History Encyclopedia* s. v. „Roman Egypt“ [https://www.worldhistory.org/Roman_Egypt/] 8.6.2024.

⁷ Plb. XXIX. 27; CHAMOIX 2002: 120.

⁸ Plb. XXIX. 27; CHAMOIX 2002: 120.

Carstvom.⁹ Znajući da ne može pobijediti Rim u ratu, seleukidski kralj Antioh prihvaća Lenasov zahtjev, u tom trenutku ga je rimski ambasador pozdravio kao kralja i prijatelja rimskog naroda.¹⁰ Ptolomej VI. morao je napustiti Egipat i skloniti se u Rim zbog izbijanja građanskog rata 164. godine pr. Kr. između njega i svojega brata Ptolomeja VIII. (170. – 116. g. pr. Kr.) koji je preuzeo vlast.¹¹ Sukobi koji će se javiti unutar ptolomejske dinastije između Kleopatre II. (132. – 116. g. pr. Kr.) i Kleopatre III. (116. – 101. g. pr. Kr.) trajat će do početka 1. stoljeća pr. Krista. Kleopatra II. i Ptolomej VIII. prekidaju svoj brak i ona preuzima vlast na kratko vrijeme. Novi sukobi odvijaju se 131. godine pr. Kr. kada Kleopatra II. opet preuzima vlast nakon što je Ptolomej VIII. i njegova žena Kleopatra III. prisiljeni otići na Cipar.¹² Za vrijeme svoje vladavine uzdiže kult Aleksandra Velikog i poistovjećuje se s kultom božice Izide.¹³ Ptolomej VIII. umire 116. godine pr. Kr., a Kleopatra II. nekoliko mjeseci nakon njega.¹⁴ Kleopatra III. ih nasljeđuje zajedno sa svojim sinovima Ptolomejem IX. Soterom II. (116. – 107. g. pr. Kr.) i Ptolomejem X. Aleksandrom I. (107. – 81. g. pr. Kr.)¹⁵ Godine 107. godine pr. Kr. dolazi do novih dvorskih spletki koje su rezultirale bijegom Ptolomeja IX. iz Aleksandrije na Cipar pa u kraljevstvo Seleukida.¹⁶ Ubrzo nakon tih događaja Kleopatra III. nastavlja svoju vladavinu sa svojim drugim sinom Ptolomejem X. koji je do tada sam vladao Ciprom. Ptolomej IX. nakon kratkoga rata zauzima Cipar i upravlja njime do 88. godine pr. Kr. kada se vraća na egipatsko prijestolje.¹⁷ Pomoć pri tome pothvatu dobio je od rimskog generala Lucija Kornelija Sule. Za uzvrat za pruženu pomoć Ptolomej IX. obećao je Rimskoj Republici Rimu u nasljedstvo ostaviti Egipat i Cipar.¹⁸ U međuvremenu zajednička vladavina Kleopatre III. i Ptolomeja X. nije tekla dobro. Izbio je novi rat s kraljevstvom Seleukida koji je doveo do novih dinastičkih spletki koje su 101. godine pr. Kr. dovele do ubojstva Kleopatre III.¹⁹

Ubrzo 96. godine pr. Kr. umire Ptolomej Apion koji u svojoj oporuci navodi kako se Kirensko kraljevstvo predaje Rimu na upravu.²⁰ Ono postaje rimskom provincijom tek 75.

⁹ Plb. XXIX. 27; CHAMOUX 2002: 120.

¹⁰ BILLOWS 2007: 324.

¹¹ Diod. Sic. XXXI. 18. 2; TOMORAD 2018: 102.

¹² Liv. *Per.* LIX. 14; TOMORAD 2018: 102.

¹³ TOMORAD 2018: 104.

¹⁴ MAHAFFY 1898: 206.

¹⁵ TOMORAD-TEPEŠ 2018: 105.

¹⁶ TOMORAD-TEPEŠ 2018: 105.

¹⁷ Diod. Sic. XXXIV, XXXV. 39a; CHAMOUX 2002: 141; TOMORAD 2018: 106.

¹⁸ *World History Encyclopedia* s. v. „Roman Egypt“ [https://www.worldhistory.org/Roman_Egypt/] 8.6.2024.

¹⁹ TOMORAD 2018: 106.

²⁰ TOMORAD 2023: 262.

godine pr. Kr.²¹ U međuvremenu se na prijestolje u Egiptu vratio Ptolomej IX. koji do svoje smrti 81. godine pr. Kr. nije uspio ostaviti muške nasljednike. Naslijedila ga je njegova kći Kleopatra Berenika III. koja je nakon šest mjeseci pozvala svog bratića Ptolomeja XI. Aleksandra II. da nastave zajedničku vladavinu. Nakon nepunih dvadeset dana on ju ubija u lipnju 80. godine pr. Kr., a njezino ubojstvo izaziva pobunu u Aleksandriji tijekom koje je ubijen i Ptolomej XI.²²

Budući da je država na taj način ostala bez legitimnih vladara aleksandrijska elita odlučila je pozvati nelegitimne sinove Ptolomeja IX.²³ Na taj način na prijestolje dolazi Ptolemej XII. Novi Dioniz (Aulet) (80. – 51. g. pr. Kr.) koji narednih trideset godina nastoji potvrditi legitimitet svoje vladavine, ali i vladavine svojih nasljednika. S tim ciljem imenovao je sina svećenika boga Ptaha u Memfisu za svojega nasljednika kako bi ozakonio svoju vlast među egipatskim svećenstvom. No on je proglašen legitimnim kraljem Egipta i prijateljem Rimske Republike tek 60. godine pr. Kr.²⁴ Iste godine u Rimu su se Cezar, Pompej i Kras udružili u I. trijumvirat. Kako bi im se dodvorio Ptolemej XII. obećao je svakom trijumviru po 6 000 talenata zlata kao nagradu za priznanje njegove vladavine Egiptom. Takav način upravljanja ubrzo je doveo do novog nezadovoljstva aleksandrijske aristokracije koja ga protjeruje iz Egipta. On je utočište pronašao u Rimu²⁵ u pratnji svoje kćeri Kleopatre VII (51. – 30. g. pr. Kr.).²⁶ Vratio se na prijestolje pet godina kasnije uz pomoć trijumvirata.²⁷ Po povratku na Egipat Ptolomej XII. se sukobljava sa svojim protivnicima i svojom kćeri Berenikom IV. (58. – 55. g. pr. Kr.), koja ga je naslijedila na prijestolju, te ih sve daje ubiti.²⁸

2.2. Borba za opstanak ptolomejskog kraljevstva do smrti kraljice Kleopatre VII.

Posljednja kraljica ptolomejske dinastije Kleopatra VII., prvotno postaje suvladarica svoga oca Ptolomeja XII., 51. godine pr. Kr., koji umire iste godine.²⁹ Dokaz za to nam može poslužiti prikaz iz kripte Hatorina hrama u Denderi gdje se može primijetiti njezin lik kako stoji iza svoga oca.³⁰ Zatim ona zajednički vlada sa svojim bratom Ptolomejem XIII. (51. –

²¹ HARRIS 1979: 154.

²² TOMORAD 2023: 262

²³ TOMORAD 2023: 262

²⁴ *Caes. Civ.* III. 107; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 109.

²⁵ *Strab.* XVII. I. I; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 109.

²⁶ *Cic. Att.* 4. 10. 1; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 109.

²⁷ *Strab.* XII. 3. 34; CHAMOUX 2002: 155; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 110.

²⁸ *Dio. Cass.* XXXIX. 58. 3; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 110.

²⁹ *Cic. Rab. Post.* 22-28, 38-45; TOMORAD 2023: 264.

³⁰ TOMORAD 2023: 264.

47. g. pr. Kr.) do 47. godine pr. Kr., kada i on umire.³¹ Dokaz za početak zajedničke vladavine Kleopatre i Ptolomeja XIII. nam može poslužiti stela posvećena svetom biku.³² Kleopatra je imala osamnaest godina kada joj otac umire, a njezin brat za kojega se trebala udati je bio desetogodišnjak.³³ Prema Ptolomejskoj tradiciji trebali su se oženiti, ali takav događaj nigdje nije bio zabilježen.³⁴ Smatra se da je Kleopatra sama vladala prvu godinu nakon smrti njezina oca prije nego li je počela vladati sa svojim bratom.³⁵

Gospodarska kriza uzrokovana prevelikim zaduživanjem države pod vladavinom Ptolomeja XII. nije pomogla njezinoj vladavini jer su Egipćani smatrali da nastavlja politiku svoga oca.³⁶ Ptolomej XIII. zbog svoje maloljetne dobi vladao je s regentskim vijećem, koje se sastojalo od njegova učitelja Teodota, vojnika Ahila i egipatskog glavnog ministra eunuha Pothinija, koji su koristili mladoga kralja, u svrhe postizanja vlastitih političkih ambicija.³⁷ Vijeće je uspjelo izbaciti Kleopatru s vlasti 49. godine pr. Kr., a Rim ga je proglasio jedinim vladarom.³⁸ U ovo vrijeme događali su se važni politički događaji, u Rimu. Rimski general Gaj Julije Cezar sa svojom vojskom prelazi službenu granicu Italije i Cisalpinske Galije, rijeku Rubikon te započinje novi građanski rat.³⁹

U ratu koji je uslijedio između Cezara i Pompeja, Egipat kao i skoro svi na istočnom Mediteranu, stali su na potonju stranu.⁴⁰ Šezdeset brodova bilo je poslano iz Egipta kako bi pomogli Pompeju kod Dirahija, ali ih on nije koristio nego su besposleno čekali kod Krfa.⁴¹ Kod Farzala će se održati odlučujuća bitka između Cezara i Pompeja, tijekom građanskog rata 48. godine prije Krista.⁴² Opis bitke većinom dobivamo od Cezara koji je sa sobom imao osam legija, što broji 22 000 pješništva i 1 000 konjanika, dok je Pompej na bojnopolju zapovijedao s jedanaest legija i brojnih drugih kontingenti tj. vojska mu je brojala 45 000 pješništva i skoro 7 000 konjanika.⁴³ Bitka je završila pobjedom za Cezara. Shvativši da je situacija beznadna i da će izgubiti bitku Pompej bježi s bojnopolja u svoj ratni tabor gdje je

³¹ DAVID-DAVID 1993: 34.

³² TOMORAD-TEPEŠ 2018: 110.

³³ JONES 2006: 31.

³⁴ Dio. Cass. LXII. 35. 4.

³⁵ ASHTON 2008: 42.

³⁶ TOMORAD-TEPEŠ 2018: 110.

³⁷ TYLDESLEY 2008: 46.

³⁸ ASHTON 2008: 42.

³⁹ TYLDESLEY 2008: 47.

⁴⁰ Plut. *Ant.* 25. 4; TYLDESLEY 2008: 201.

⁴¹ JONES 2006: 38-39.

⁴² Plut. *Pomp.* 76. 5; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 110-111.

⁴³ MONTAGU 2006: 234.

dao maknuti sve rimske oznake i odjahao prvo prema Larisi onda prema obali gdje se ukrcava na brod koji kreće prema Egiptu s ostatkom vojske, gdje pristaje na plaži kod Peluzija.⁴⁴

Ptolomej i njegova vojska Gabinijanaca, napravili su tabor izvan Peluzija, gdje su nervozno čekali Kleopatrinu vojsku koja je dolazila s istoka, pokušavajući vratiti prijestolje.⁴⁵ Ptolomej je poslušao svoje savjetnike i dao ubiti Pompeja nakon što mu je obećao utočište.⁴⁶ Cezar kada stiže do Aleksandrije saznaje da je Pompej već mrtav.⁴⁷ Vidjevši Pompejevu odrubljenu glavu, Cezar je zaplakao nazivajući ga svojim sugrađaninom i zetom, navodeći sve stvari koje su napravili jedan za drugog, osudio je ovakav čin i naredio je da se glava nakiti, pripremi i pokopa.⁴⁸ On odlučuje ostati u Egiptu, vjerojatno s ciljem sakupljanja poreza od bogatih građana Aleksandrije, kako bi vratio nešto novaca koje je Rabirije posudio Kleopatrinom i Ptolomejevom ocu.⁴⁹

Također je tijekom svojega boravka odlučio riješiti spor između Ptolemeja XIII. i njegove sestre Kleopatre VII. pozvavši ih oboje da se pojave pred njim u Aleksandriji.⁵⁰ Članovi vijeća nisu mogli dopustiti da se Kleopatra sastane s Cezarom te su je nastojali spriječiti. Za tu svrhu Ahila i njegova vojska postavili su blokadu na njezinoj ruti kroz Peluzij, dok je Pothinije čuvao luku u Aleksandriji.⁵¹ Prema Plutarhu, Kleopatra je nastojala zaobići sve prepreke postavljene pred njom pa je zatražila pomoć jednog svog pomoćnika Apolodora sa Sicilije koji će ju zamotanu u vreći za posteljinu i dovesti pred Cezara.⁵² Na skupštini Cezar je pročitao oporuku njihova oca, u kojem se navodi da će Egiptom vladati Ptolomej XIII. i Kleopatra VII. pod skrbništvom Rima, a kao rimski diktator se obvezao za ispunjenje volje njihova oca te je njihovoj sestri Arsinoji i mlađem bratu Ptolomeju XIV. (47. – 44. g. pr. Kr.) dao upravu nad Ciprom.⁵³ Saznavši za urotu, Cezar postavlja stražare u banketnu salu i pogubljuje Pothinija, dok Ahila uspijeva pobjeći u vojni tabor i započinje rat protiv Cezarovih snaga.⁵⁴ nastojali su se osloboditi blokade koristeći vatru koja se otela kontroli te uz protivničko brodovlje zahvatila i aleksandrijsku luku te Knjižnicu, koja bijaše dijelom uništena.⁵⁵ Također se dogodila borba u okolici poluotoka Fara, na kojem je stajao

⁴⁴ *Caes. Civ.* 103; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 111.

⁴⁵ TYLDESLEY 2008: 49.

⁴⁶ *App. BC III.* 84-85; CHAMOIX 2002: 157.

⁴⁷ *Caes. Civ. III.* 106; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 111.

⁴⁸ *Caes. Civ. III.* 106; *App. B. Civ. III.* 89-90; JONES 2006: 54.

⁴⁹ TYLDESLEY 2008: 52.

⁵⁰ *Caes. Civ. III.* 107, TYLDESLEY 2008: 52.

⁵¹ TYLDESLEY 2008: 53.

⁵² *Plut. Caes.* 49; TYLDESLEY 2008: 52-53.

⁵³ *Dio. Cass. LXII.* 35. 1-6; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 112.

⁵⁴ *Caes. Civ. III.* 108-112; JONES 2006: 57.

⁵⁵ *Amm. Marc. XXII.* 6; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 112.

aleksandrijski svjetionik, gdje je egipatsko brodovlje uspjelo okružiti brod na kojem je bio Cezar koji se baca u vodu kako bi se spasio.⁵⁶ Rat je buktio u Aleksandriji do ožujka 47. godine pr. Kr., kada stiže rimska vojska poslana iz Sirije da pomogne Cezaru.⁵⁷ Kralj Ptolomej XIII. tijekom nadolazeće borbe s pojačanjem iz Sirije pogiba u bitci na Nilu, a Kleopatra se ženi za mlađeg brata Ptolemeja XIV.⁵⁸

Cezar je ostao u Egiptu do ljeta iste godine, gdje je uživao u razgledavanju znamenitosti uz Nil, uz pratnju Kleopatre.⁵⁹ Za vrijeme njegova odlaska iz Egipta prema Siriji, Kleopatra je bila u sedmom mjesecu trudnoće te rodila sina kojega su stanovnici Aleksandrije zvali Cezarion.⁶⁰ Nakon odlaska iz Egipta 47. godine pr. Kr. sukobljava se s ostalim Pompejevim pristašama.⁶¹ U Rim se vraća 45. godine pr. Kr., gdje mu se pridružuje i Kleopatra VII. te odsjeda, u jednoj njegovoj vili.⁶² Godine 44. pr. Kr. tijekom veljače Senat, u Rimu imenuje Cezara doživotnim diktatorom, ali neće dugo držati tu poziciju jer je već 15. ožujka 44. g. pr. Kr. ubijen u atentatu.⁶³ Kleopatra VII. se nakon njegovog ubojstva vraća u Egipat i daje ubiti svoga brata Ptolomeja XIV. i za svog suvladara imenuje svoga sina Ptolemeja XV. Cezariona (44. – 30. g. pr. Kr.).⁶⁴ Dion Kasije navodi kako je Kleopatra dobila odobrenje Rima za ovu odluku tako što je obećala savezništvo i pomoć Dolabelinim saveznicima unutar Senata tijekom 42. godine pr. Kr.⁶⁵ Cezarovo ubojstvo označiti će početak novih sukoba i novog građanskog rata unutar Rimske Republike, koji će imati velike posljedice i uvesti promjene u Rimu, koje će rezultirati dolaskom Oktavijana na vlast. Godine 42. pr. Kr., tijekom ljeta Brut i Kasije, vođe urote protiv Cezara, su konačno sakupili dovoljno vojnika kako bi se mogli sukobiti i poraziti snage Marka Antonija i Oktavijana, Cezarovog usvojenog sina, kod Filipa u Makedoniji,⁶⁶ ali u tome naumu nisu uspjeli te su nakon poraza obojica izvršila samoubojstvo.⁶⁷

Marko Antonije nalazio se u Tarzu u kraljevini Ciliciji, tijekom 41. godine pr. Kr. gdje je pozvan na razgovor kod Kleopatre VII.⁶⁸ Nakon događaja koji su uslijedili njih dvoje postaje ljubavnici, a Antonije odlazi s Kleopatrom u Egipat. Tijekom svoje burne veze,

⁵⁶ JONES 2006: 58.

⁵⁷ CHAMOIX 2002: 158.

⁵⁸ Strab. XVII. I. 11; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 113.

⁵⁹ KUIPER 2011: 94.

⁶⁰ ASHTON 2008: 106.

⁶¹ TOMORAD-TEPEŠ 2018: 113.

⁶² Dio. Cass. XLIII. 27. 3; ASHTON 2008: 147.

⁶³ KLEINER 2005: 36.

⁶⁴ TOMORAD 2018: 114.

⁶⁵ Dio. Cass. XLVII. 31. 5; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 115.

⁶⁶ EILERS 2003: 95.

⁶⁷ KLEINER 2005: 37.

⁶⁸ Plut. *Ant.* 25. 1-4; ASHTON 2008: 147.

između 41. i 36. g. pr. Kr., dobili su troje djece, blizance Kleopatru Senu i Aleksandra Heliosa te sina Ptolomeja Filadelfa⁶⁹. U međuvremenu je 40. g. pr. Kr., Marko Antonije, kako bi postigao dogovor o suvladarstvu s Oktavijanom, oženio njegovu sestru Oktaviju, čime je spriječen mogući novi građanski rat između njih dvojice.⁷⁰ Oktavijan i Marko Antonije su se sastali u Tarentu 37. godine pr. Kr. gdje potpisuju novi sporazum kojim se trijumvirat produljuje na još pet godina.⁷¹ Iste godine Antonije se vraća u Egipat gdje priznaje svoju djecu s Kleopatrom VII.⁷², a Kleopatra VII. u Egiptu počinje kovati novac sa svojim i Antonijevim likom.⁷³ Takav razvoj događaja nije u Rimu prihvaćen s odobravanjem, pa započinje razdoblje novih trzavica i unutrašnjih sukoba.

Oktavijan je uspio iskoristiti Kleopatrin i Antonijev odnos u svoje političke i propagandne svrhe koji će na kraju kulminirati novim građanskim ratom.⁷⁴ Godine 34. pr. Kr. Antonije je u aleksandrijskom gimnazijumu proglasio Kleopatru VII. kraljicom Egipta, Cipra, Libije, i Koele Sirije, a svoju djecu proglašava „kraljevima kraljeva“ i njegovom sinu Aleksandru daje vlast nad Armenijom, Partijom i Medijom, dok je Ptolomej dobio Fenikiju, Siriju i Kilikiju.⁷⁵ Iste godine također legaliziraju svoju odnos, ali brak nije bio priznat u Rimu.⁷⁶ Marko Antonije 32. godine pr. Kr. šalje pismo Oktaviji u kojem traži razvod od nje.⁷⁷ Oktavijan je ovaj čin smatrao uvredom svoje sestre i otvorenim povodom za rat.⁷⁸ Nakon toga proglasio je Kleopatru VII. neprijateljem Rima.⁷⁹ Marko Antonije je napisao novu oporuku u kojoj navodi da se njegovo i Kleopatrinu tijelo zajedno polože u istu grobnicu u slučaju svoje smrti u Rimu.⁸⁰ Konačni sukob između dvoje suparnika dogodio se 31. godine pr. Kr. kod Akcija.⁸¹ Marko Antonije je kod Akcija uspio sastaviti flotu od 500 brodova, od kojih je 60 činilo egipatsko brodogradnja kojim je zapovijedala Kleopatra VII. na brodu koji je nazvala *Antonias*⁸², i kopnenu vojsku koja je brojala 100 000 pješaka tj. oko 20 legija i 12 000

⁶⁹ KLEINER 2005: 37; ASHTON 2006: 107.

⁷⁰ TOMORAD 2023: 269.

⁷¹ Plut. *Ant.* 35; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 116.

⁷² Plut. *Ant.* 36; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 117.

⁷³ TOMORAD 2023: 269.

⁷⁴ KUIPER 2011: 94.

⁷⁵ Plut. *Ant.* 54. 3-4; ASHTON 2008: 157.

⁷⁶ Suet. *Aug.* 69. 2; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 117.

⁷⁷ Plut. *Ant.* 57. 3; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 117.

⁷⁸ Plut. *Ant.* 58. 1; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 117.

⁷⁹ Plut. *Ant.* 60. 1; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 118.

⁸⁰ Plut. *Ant.* 58. 4-11; TOMORAD-TEPEŠ 2018: 117.

⁸¹ FLOWER 2004: 2.

⁸² SADDINGTON 2007: 207.

konjanika, a Oktavijan je prikupio flotu od 400 brodova i kopnenu vojsku od 80 000 pješništva tj. 18 legija i 12 000 konjanika.⁸³

Bitka je završila pobjedom Oktavijanove flote nad Antonijevom.⁸⁴ Deset mjeseci nakon bitke kod Akcija, Oktavijan stiže u Aleksandriju i zauzima grad, a Marko Antonije i Kleopatra počinili su u kolovozu 30. godine pr. Kr. samoubojstvo.⁸⁵ Antonije se baca na svoj mač, a Kleopatra umire od otrova zmije.⁸⁶ Oktavijan je istovremeno dao ubiti Cezariona i Antonijevog sina Antila, a svome prijatelju kralju Jubi od Mauretanije dao je da se oženi za Kleopatru Selenu kojoj je dozvolio da sa sobom u Mauretaniju povede svoja dva brata, Aleksandra Heliosa i Ptolomeja Filadelfa.⁸⁷ Na taj način Egipat 30. godine pr. Kr. postaje dio Rimske Republike.

2.3. Egipat do kraja rimske vladavine 395. godine

Godine 27. pr. Kr. Oktavijan je „uključio Egipat u carstvo rimskog naroda“⁸⁸ i pretvorio ga u prefekturu pod izravnom upravom rimskog cara. Time je postao „carski dominion“ (*kratēsis*) koji je bio isključen od uprave rimskog Senata.⁸⁹ Rimski carevi rijetko su posjećivali Egipat. Oktavijan August (30. g. pr. Kr. – 14. g.), Vespazijan (69. – 79.), Hadrijan (117. – 138.), Antonin Pio (138. – 161.), Marko Aurelije (161. – 180.), Septimije Sever (193. – 211.), Karakala (211. – 217.), Dioklecijan (284. – 305.) i Galerije (305. – 311.) bili su jedini carevi koji su posjetili Egipat tijekom rimske vladavine nad zemljom.⁹⁰ U Egiptu dolazi do pobuna na početku Augustove vladavine zbog uvođenja novih poreza. Rimski prefekti u Egiptu izgubili su područje Nubije 24. godine pr. Kr. gdje je nastalo Kraljevstvo Meroe.⁹¹ Za vrijeme rimske vladavine javlja se velika Židovska pobuna od 115. do 117. godine na istočnom dijelu Carstva koja je zahvatila grad Aleksandriju.⁹² Godine 153. došlo je do izbijanja nove pobune tijekom koje je ubije egipatski prefekt u Aleksandriji. Još jedna pobuna dogodila se 171. godine za vrijeme vladanja Marka Aurelija. Pobunu domaćeg stanovništva vodio je svećenik Isidor. Namjesnik Sirije Avidije Kasije ugušio ju je četiri

⁸³ SADDINGTON 2007: 207.

⁸⁴ RANKOV 2007: 34.

⁸⁵ KUIPER 2011: 96.

⁸⁶ KUIPER 2011: 96.

⁸⁷ MAHAFFY 1898: 253.

⁸⁸ Aug. RG, 27; TOMORAD 2023: 273.

⁸⁹ Dio. LI, 17; TOMORAD 2023: 273.

⁹⁰ TOMORAD 2023: 280.

⁹¹ TOMORAD 2023: 286.

⁹² DELIA 1988: 290.

godine kasnije. Nakon što je ugušio pobunu Avidije Kasije proglašava se novim rimskim carem. Bio je priznat za cara u Siriji, Egiptu i još nekim istočnim provincijama samo tri mjeseca prije nego li je ubijen, a Egipat se vraća pod vlast Marka Aurelija.⁹³ U 2. stoljeću počinje se javljati kršćanstvo u Egiptu. Glavni egipatski svetac postao je sv. Menas. Najveća pobuna u Egiptu dogodila se za vrijeme posjeta Karakale 215. godine koji je naredio da se mladi stanovnici Aleksandrije ubiju zbog toga što su podržali njegovog brata Getu. Aleksandrijski Muzej stradao je u nemirima koji su tada izbili u Aleksandriji.⁹⁴ Kraljica Zenobija 270. godine osvaja Egipat u ratu tijekom kojeg je velik dio Aleksandrije bio oštećen. Muzej u Aleksandriji uništen je 273. godine naredbom cara Aurelijana (270. – 275.) kako bi se osvetio za novu pobunu. Naredio je da se dio sačuvanih spisa premjeste u Serapej. Tijekom vladavine Dioklecijana (284. – 305.) Aleksandrija doživljava nova razaranja tijekom pobune i osmomjesečne opsade grada. Najveća razaranja grada dogodila su se 365. godine kada je grad i sjeverni dio Egipta bio zahvaćen velikim razornim potresom i cunamijem koji je uslijedio nakon njega.⁹⁵

U Dioklecijanovim progonima kršćana u Aleksandriji stradavaju brojni Kopti.⁹⁶ Propadanje staroegipatske religije počelo je nakon donošenja Milanskog edikta 313. godine kada kršćanstvo postaje službenom religijom Rimskog Carstva.⁹⁷ Edikt je donio car Konstantin (307. – 337.). Nakon donošenja Milanskog edikta Aleksandrija postaje središte egipatskog kršćanstva, a u prvoj polovici 4. stoljeća postaje sjedište aleksandrijskog patrijarhata.⁹⁸ Aleksandrijski patrijarhat bio je jedno od glavnih kršćanskih središta u Rimskom Carstvu.⁹⁹ Osnovao je Konstantinopol 324. godine koji 331. godine postaje prijestolnicom Carstva.¹⁰⁰ Tada dolazi do izraženije podjele Carstva na istok i zapad.¹⁰¹ Egipat je pripao istočnoj polovici te je trebao plaćati državne poreze Konstantinopolu.¹⁰² Car Konstancije II. (337. – 361.) 359. godine, pokušao je zatvoriti sva proročišta diljem Carstva zato što mu je proročište Besa u Abidosu proreklo kraj njegove vladavine.¹⁰³ Kršćanski ekstremisti uništavaju brojne poganske hramove diljem Egipta te razorili Knjižnicu u Aleksandriji nakon donošenja edikta Teodozija I. (379. – 395.) 391. godine kojim su

⁹³ TOMORAD 2023: 286.

⁹⁴ DELIA 1992: 1463.

⁹⁵ DELIA 1992: 1463.

⁹⁶ TOMORAD 2023: 280.

⁹⁷ TOMORAD 2023: 280.

⁹⁸ TOMORAD 2023: 280.

⁹⁹ TOMORAD 2023: 280.

¹⁰⁰ TOMORAD 2023: 274.

¹⁰¹ TOMORAD 2023: 274.

¹⁰² TOMORAD 2023: 274.

¹⁰³ TOMORAD 2023: 280.

zabranjene sve poganske religije diljem Carstva.¹⁰⁴ Teodozije I. 395. godine dijeli Carstvo među svojim sinovima. Egipat tada postaje djelom Istočnog Rimskog Carstva tj. Bizanta.¹⁰⁵

2.4. Egipat pod Bizantskim Carstvom do prve polovice 7. stoljeća

Za bizantsko razdoblje uglavnom su sačuvani vjerski tekstovi koji se odnose na reforme kršćanstva i sporove Istočne i Zapadne crkve. Također su sačuvani i pojedini povijesni podatci koji su se odnosili na politiku i svakodnevni život. Ovo razdoblje obilježili su vjerski sporovi, ekonomske krize i seoba naroda. Glavni grad Egipta ostao je Aleksandrija. Aleksandrijski patrijarh u svojim rukama držao je najveću gospodarsku i političku moć na prostoru provincije. Važna središta društvenog i gospodarskog života u ovo doba činili su obalni gradovi. Drugi najvažniji grad nakon Aleksandrije bio je Peluzij.¹⁰⁶ Bizantsko razdoblje u Egiptu obilježili su sukobi kršćana s pripadnicima poganskih vjera. Poganska filozofija i staroegipatska vjerovanja održale su se do 543. godine kada car Justinijan donosi edikt o zatvaranju hrama u Fileu.¹⁰⁷

Za vrijeme vladavine Leona I. (457. – 474.) stanovnici Aleksandrije ubijaju biskupa Proterija.¹⁰⁸ Njegovo ubojstvo izazvalo je vjerski sukob između carske vlasti, Konstantinopola i Aleksandrije. A za vrijeme vladavine cara Zenona (474. – 491.) odvijaju se novi vjerski sukobi između pape, cara i istočnih patrijarha. Zenon je čak 484. godine bio ekskomuniciran.¹⁰⁹ Germanski vojskovođa Odoakar srušio je Zapadno Rimsko Carstvo 476. godine, a granice Istočnog Rimskog Carstva ugrožavale su seobe naroda. Sasanidski kralj Anastazije I. (491. – 518.) iskoristio je ove događaje da s vojskom upadne na područje Egipta. Njegov pohod nije bio uspješan jer nije osvojio Aleksandriju.¹¹⁰

Veći problemi za Bizantsko Carstvo počeli su za vrijeme vladavine cara Justinijana (527. – 565.). Carstvo bijaše pogođeno političkim prijetnjama na koje su se nadodale prirodne katastrofe kao što je izbijanje kuge u Egiptu koja se proširila i poharala diljem carstva gdje je zahvatila i sam Konstantinopol te se nakon kuge javlja potres koji je nanio mnogo štete gradovima i ljudima diljem carstva.¹¹¹

¹⁰⁴ *Soz. Hist. Ecc.* XV; DELIA 1992: 1463; TOMORAD 2023: 280.

¹⁰⁵ TOMORAD 2023: 274.

¹⁰⁶ TOMORAD 2023: 289.

¹⁰⁷ TOMORAD 2023: 289.

¹⁰⁸ TOMORAD 2023: 289.

¹⁰⁹ TOMORAD 2023: 289.

¹¹⁰ TOMORAD 2023: 289.

¹¹¹ BUTLER 1902: 1-2.

Fokina (602. – 610.) vladavina pokazala se lošijom za Carstvo od vladavine njegova prethodnika Maurikija (582. – 602.). Patrijarh Cirijak okrunio ga je za cara u studenom 602. godine, u crkvi sv. Ivana, u Konstantinopolu. Situacija nakon njegova krunjenja bila je takva da je do 609. godine, carstvo bilo spremno na pobunu zbog toga što se pokazalo da je Foka samo bio tiranin kojega su na vlasti držali razuzdana vojska i pokvareno plemstvo čija je snaga slabjela što se dalje udaljiš od Konstantinopola.¹¹² Revolucija se spremala u Pentapolu od strane Heraklija starijeg koji šalje svoga sina istoga imena brodom prema Tesaloniki i svojega prijatelja i general pukovnika Niketu prema Aleksandriji preko kopna s ciljem da prijašnji pripremi znatnu vojsku i flotu, a potonji da prekine opskrbu hrane za Konstantinopol te da osigura najjaču bazu za opremanje naoružanja protiv Foke.¹¹³ Kada je Heraklije (610. – 641.) stigao do Konstantinopola stanovnici grada pobunili su se protiv Foke.¹¹⁴ Uspijeva pobijediti i svrgnuti Foku s prijestolja i proglasiti sebe novim carem iste godine.¹¹⁵

Dok je u Bizantskom Carstvu trajala pobuna Perzijsko kraljevstvo pod dinastijom Sasanida napalo je područje Carstva i uspjelo osvojiti njihov teritorij.¹¹⁶ Perzijska vojska dobro je napredovala osvajajući Siriju (613.), Palestinu (614.), Egipat i Aleksandriju (615.), kada Heraklije šalje veleposlanike tražeći mir s Perzijom što njihov kralj Hozroj I. Anuširvan (531. – 579.) odbija.¹¹⁷ Godine 628. Heraklije konačno uspijeva pobijediti Sasanidsko kraljevstvo i kralja Hozroja konačno zaustavljajući rat koji je razorio mnogo provincija obaju carstava i povratiti sve oduzete teritorije.¹¹⁸ Rat između Bizantskog Carstva i Sasanidskog kraljevstva, ostavio je oboje iscrpljenima što je dalo priliku Islamu za proširenje zbog toga što 632. godine, kada Muhamed umire, nije još bilo znakova opasnosti koji će doći iz tog smjera i ugroziti oba carstva nekoliko godina kasnije.¹¹⁹

3. Unutarnja uprava u grčko-rimskom razdoblju

3.1. Unutrašnja uprava tijekom posljednjeg stoljeća vladavine dinastije Ptolomejevića

Ptolomejska dinastija dolazi na vlast u Egiptu nakon smrti Aleksandra Velikog. Njegov general Ptolomej (306. – 282. g. pr. Kr.) uzeo je upravu nad Egiptom za sebe i

¹¹² BUTLER 1902: 2-4.

¹¹³ BUTLER 1902: 4-6.

¹¹⁴ John, bishop of Niciou, CIX, 25-29.

¹¹⁵ KAEGI 1992: 26.

¹¹⁶ RUBIN 2008: 154.

¹¹⁷ Theoph., 301-302.

¹¹⁸ KAEGI 1992: 26.

¹¹⁹ PIRENNE 1937: 148.

proglasio se kraljem. Dinastija Ptolomejevića je Egipat smatrala svojim privatnim vlasništvom. Prema Egiptu su se ponašali kao da je njihovo privatno kraljevsko imanje, dok su Egipćani bili njihovi vjerni podanici. Zadatak njihovih podanika bio je podržavanje njihovog privatnog vlasništva obavljanjem poslova i plaćanjem poreza. Takvo ponašanje prema Egiptu odražava se u cijeloj upravnoj i društvenoj podjeli kraljevstva.¹²⁰ Dolaskom Ptolomejevića na vlast Grci postaju vladajuća elita u kraljevstvu zbog toga što novi vladari Egipta nisu govorili njihovim jezikom. Grci si obavljali najviše dužnosti u državi. Nastavili su staroegipatske tradicije iako nisu znali jezik. Svi upravni poslovi bili su u rukama Grka, no Egipćani su također obavljati upravne poslove uz prethodno poznavanje grčkog jezika. Novo pridošli Grci nisu razumjeli egipatsku kulturu zbog čega su nastale tenzije među stanovništvom za vrijeme vladavine ptolomejske dinastije. Kao dokaz takvog stanja ostali su nam sačuvani brojni upravni dokumenti i pisma.¹²¹ Egipćani su se služili demotskim jezikom, dok su se Grci služili svojim grčkim jezikom. Grčki zakoni bili su uvedeni u Egiptu.¹²²

3.2. Unutrašnja uprava u razdoblju rimske i bizantske vladavine

Unutarnja uprava za vrijeme rimskog razdoblja bila je podijeljena na provincijsku i civilnu. Kada je Oktavijan osvojio Egipat, zadržao je nekoliko upravnih struktura iz vremena ptolomejske dinastije kao što je podjela države na trideset noma.¹²³ Broj noma tijekom kasnoantičkog razdoblja pao je na 23 nome. Sve nome su imale svoj glavni grad (*metropoleis*).¹²⁴ Također je uveo i neke novitete u upravni postupak Egipta. Prefekt i prokurator bili su iz klase kvestora, rimski senatori i kvestori nisu smjeli posjetiti Egipat bez prethodne dozvole rimskog cara i Egipat je zadržao zatvoreni monetarni sustav do 296. godine, kada ga Dioklecijan ukida.¹²⁵ Rimska uprava hijerarhijski se sastojala od tri razine. Na vrhu je bio prefekt, koji je bio carev zastupnik i njegovi neposredno podređeni dužnosnici, koji su držali svoju funkciju tri do četiri godine, nakon njih na posljednjoj razini nalazio se vojni zapovjednik (*strategos*), čija je moć oslabila do sredine 3. stoljeća, što je dovelo do njegove zamjene egzaktorom (*exactor*), tijekom prve četvrtine 4. stoljeća.¹²⁶ Prvi prefekt Egipta kojeg je Oktavijan postavio bio je Gaj Kornelije Gal, koji se previše hvalio o svojim

¹²⁰ TOMORAD 2023: 258.

¹²¹ TOMORAD 2023: 258

¹²² TOMORAD 2023, 258.

¹²³ Strab. XVII. 12; TOMORAD 2023: 274.

¹²⁴ TOMORAD 2023: 274.

¹²⁵ GAGOS-POTTER 2006: 63.

¹²⁶ GAGOS-POTTER 2006: 64.

vojnim postignućima što se nije sviđalo novom rimskom caru, zbog čega je izgubio svoju poziciju i život.¹²⁷ Rimski prefekti Kornelije Gal, Aelije Gal i Publije Petronije pokušali su ponovno uspostaviti vlast nad Nubijom, ali ne uspijevaju i rimska vojska se povlači iz južne Nubije. Godine 24. pr. Kr. na teritoriju Nubije nastaje Kraljevstvo Meroe čije je sjedište bilo u Napati. Vladari Meroe nastavili su graditi piramide do propasti države sredinom 4. stoljeća.¹²⁸ Za sigurnost Egipta, Rim je postavio flotilu na rijeku Nil i garnizon od 27 000 pješaka tj. tri legije.¹²⁹

Broj robova tijekom rimskog razdoblja drastično se povećao. Bilo je zabranjeno izvoziti robove iz Egipta. Robovi su većinom bili korišteni za obavljanje kućanskih poslova.¹³⁰ Rimljani su dozvoljavali većini dužnosnika da slijede svoja lokalna prava i običaje, dok je rimsko pravo primijenjeno na rimske građane.¹³¹ Ukinuli su posebne grčke i egipatske sudove, koji su bili prisutni za vrijeme ptolomejske dinastije za jedan zajednički sud koji je vodio rimski dužnosnik.¹³² Demotski jezik se koristio, u pisanju pravnih dokumenata još stoljeće nakon rimske prevlasti nad Egiptom, te s vremenom nestaje i piše se samo na grčkom jeziku.¹³³ To se događa zbog rimske potrebe da svi ugovori moraju biti ovjereni tako što će ugovorne strane napisati upis na grčkom jeziku umjesto korištenja svjedoka za dokazivanja autentičnosti ugovora.¹³⁴ Nije bilo nikakve proceduralne razlike između građanskog i kaznenog prava.¹³⁵

Godine 212. Karakalina odluka da podari svim stanovnicima Carstva rimsko državljanstvo učinila je sve Egipćane podložnima rimskom pravu te je taj proces bio postupan.¹³⁶ Tijekom vladavine Dioklecijana i Konstantina I. Velikog, dolazi do kompleksnih serija reformi cijelog sustava uprave.¹³⁷ Dioklecijanova reforma pokrajina tijekom 298. godine, dovela je do razdvajanja Egipta na četiri ili više pokrajina, koji su sličili starijim sustavima podjela. Također dovršio je sustav općina čime je doveo egipatski sustav uprave bliže onome ostalih provincija.¹³⁸ Reforme koje su provedene tijekom ranog 4. stoljeća, donijele su razdoblje blagostanja u Egiptu, ali su za svoju posljednju nosile veću krutost

¹²⁷ *Britannica* s. v. „Roman and Byzantine Egypt (30 BCE–642 CE)“ [https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt/Roman-and-Byzantine-Egypt-30-bce-642-ce] 12.6.2024.

¹²⁸ TOMORAD 2023: 286.

¹²⁹ *World History Encyclopedia* s. v. „Roman Egypt“ [https://www.worldhistory.org/Roman_Egypt/] 8.6.2024.

¹³⁰ TOMORAD 2023: 274.

¹³¹ ROWLANDSON 2010: 248.

¹³² ROWLANDSON 2010: 248.

¹³³ ROWLANDSON 2010: 248.

¹³⁴ ROWLANDSON 2010: 248.

¹³⁵ ROWLANDSON 2010: 249.

¹³⁶ ROWLANDSON 2010: 253.

¹³⁷ ELTON 2006: 193.

¹³⁸ ROWLANDSON 2010: 251.

sustava i ugnjetavajuću državnu kontrolu.¹³⁹ Egipat je bio podijeljen na manje jedinice uprave koji su imale zasebne građanske i vojne dužnosnike, ali ovaj sustav ne uspijeva pa car Justinijan sredinom 6. stoljeća, spaja obje funkcije kao protutežu moći crkvenih dužnosnika.¹⁴⁰ Lokalna autonomija je kompletno nestala, prisutnost vojske, i njezina moć i utjecaj, postala su više primjetna u gradovima i selima, a prikupljanje poreza postalo je nemilosrdno i oni koji su pokušali pobjeći od obavljanja svojih fiskalnih i zakonskih obveza strogo su kažnjeni.¹⁴¹ Justinijanova kodifikacija rimskog prava „*Codex Justinianus*“ imala je minimalan utjecaj na zakonodavni postupak u Egiptu.¹⁴²

4. Gospodarstvo u grčko-rimskom razdoblju

Osnovu egipatskog gospodarstva, činila je poljoprivreda još iz ranijih dinastičkih razdoblja prije dolaska Grka na vlast.¹⁴³ Poljoprivredno gospodarstvo Ptolomejskog Egipta, karakterizirao je uzgoj na zemljištu u malim razmjerima koji su bili u većinskom posjedu krune ili hramova¹⁴⁴, a ostatak zemljišta dalo se zemljoradnicima na zakup te im se to zemljište moglo oduzeti.¹⁴⁵ Mali udio zemljišta bio je dostupan za darivanje važnim dvoranima kao što je bio ministar financija Apolonije za vrijeme vladavine Ptolomeja II. Filadelfa koji je imao posjed od 2 630 hektara kod Filadelfije u Fajumu.¹⁴⁶ Zakupci i korisnici zemljišta, mogli su koristiti ovaj zakup ili darovnicu na bilo koji način kao da je njihovo privatno vlasništvo.¹⁴⁷

Uz poljoprivredu, egipatsko gospodarstvo proizvodilo je razne proizvode u manufakturama. Ta proizvodnja obuhvaćala je proizvodnju papirusa, ulja, lana i piva.¹⁴⁸ Aleksandrija je djelovala kao važno trgovačko središte zbog svoje luke. Grad je izvezio i uvezio luksuzne proizvode s istoka i drugih gradova na istočnom Mediteranu.¹⁴⁹ Stakleno posuđe, nakit i skulpture grčkog tipa iz kasnijeg razdoblja ptolomejske vladavine rađene u Aleksandriji bilo je pogotovo odlične kvalitete.¹⁵⁰ Vlast dinastije Ptolomejevića donosi

¹³⁹ KUIPER 2011: 111.

¹⁴⁰ KUIPER 2011: 111.

¹⁴¹ KUIPER 2011: 111.

¹⁴² ROWLANDSON 2010: 253.

¹⁴³ WETTERSTROM-MURRAY 2001: 37.

¹⁴⁴ FRIER-KEHOE 2007: 141.

¹⁴⁵ KUIPER 2011: 97.

¹⁴⁶ KUIPER 2011: 97.

¹⁴⁷ KUIPER 2011: 97.

¹⁴⁸ KUIPER 2011: 97.

¹⁴⁹ KUIPER 2011: 98.

¹⁵⁰ KUIPER 2011: 98.

promjene u sustavu oporezivanja gdje se više ne kontrolira i oporezivanja rada na sustav posvećen prikupljanju prihoda u gotovini što sa sobom donosi razvoj nekih novih institucija kao što su bankarstvo, kovanje novca i popis stanovništva.¹⁵¹ Izvori kredita i financiranja, uz banke i privatne osobe koji su posuđivale novac bez kamata, uključivalo je i kralja i njegove dvorjane koji su svojim bogatstvom financirali graditeljske projekte ili pomogli gradu pri oporavku od prirodnih ili ljudskom rukom uzrokovanih katastrofa.¹⁵²

Dolaskom rimske vlasti ne događaju je velike promjene u iskorištavanju zemlje za poljoprivredu nego se razvija kompleksniji i sofisticiraniji sistem oporezivanja.¹⁵³ Stanovništvo Egipta pod rimskom vlasti bavili su se obrtom, trgovinom i poljodjelstvom. Ako nisu obavljali niti jedan od tih poslova služili su u rimskoj kopненоj vojsci i u trgovačkoj ili vojnoj floti. Svi stanovnici Egipta u dobi od 14 do 62 godine morali su plaćati godišnji porez.¹⁵⁴ Oktavijan August shvatio je da veliki gospodarski i politički utjecaja koji posjeduje vrhovni svećenik Memfisa. Nakon izumiranja svećeničke obitelji iz Memfisa stavlja pod svoju vlast posljednji staroegipatski centar moći.¹⁵⁵ Također su, kao i Ptolomejevići prije njih, bili ovisni o poljoprivrednoj proizvodnji zbog prihoda, ali su bili i skloni nametnuti poreznu odgovornost selima.¹⁵⁶ Velike količine žitarica bilo je otpremljeno nizvodno kako bi nahranili stanovnike Aleksandrije te za izvoz u Rim.¹⁵⁷ Država je prisiljavala ljude da ostanu u selima iz kojih potiču kako bi osigurala da sela posjeduju dovoljno resursa za ispunjavanje svojih obveza. Takvu odluku naravno nije bilo lako provesti pa su seljaci obično napuštali svoja sela kako bi pronašli bolje ekonomske prilike ili izbjegli svoje odgovornosti. Situacija je postala takva da je car Karakala trebao narediti izgon svih domaćih Egipćana iz Aleksandrije, kako bi se vratili u svoja sela i obavljali svoje obveze.¹⁵⁸ Dolaskom Rimljana na vlast u Egiptu povećava se broj robova u zemlji. Cijena robova u Egiptu iznosila je između 1 000 i 2 800 drahmi.¹⁵⁹

Rimska vlast je aktivno poticala privatizaciju zemlje i povećanje privatnih poduzeća u proizvodnji i trgovini koje je poticala niskim poreznim stopama.¹⁶⁰ Tijekom prvog stoljeća počinju se javljati imanja, kolekcije pojedinačnih čestica zemlje, čija se izgradnja vjerojatno

¹⁵¹ MANNING 2010: 128.

¹⁵² REGER 2003: 341.

¹⁵³ KUIPER 2011: 105.

¹⁵⁴ TOMORAD 2023: 275.

¹⁵⁵ TOMORAD 2023: 274-275.

¹⁵⁶ KEHOE 2010: 318.

¹⁵⁷ KUIPER 2011: 105.

¹⁵⁸ KEHOE 2010: 318.

¹⁵⁹ JONES 1956: 194.

¹⁶⁰ KUIPER 2011: 105.

potaknula u Egiptu između 166. i 167. godine, zbog izbijanja kuge.¹⁶¹ Gubitak populacije izazvan pojavom kuge stvorio je ekonomske probleme i ostavio je veliki dio zemlje bez ljudi da ju obrađuje.¹⁶² U Aleksandriji nalazila se važna rimska istočna flota (*classis Alexandriana*).¹⁶³ Flota se sastojala od velikih trgovačkih brodova koji su dovozili robu do rimskih luka na Sredozemlju. Također su služili za dovoz žitaricama u Rim. Plovilo se između ožujka i studenoga, a žitarice su odvozili u Rim svake godine tijekom svibnja i lipnja.¹⁶⁴ Flota je služila za očuvanje sigurnosti u Egiptu i za osiguravanje glavne žitne rute između Aleksandrije, Puteolija i Ostije. Za olakšanje plovidbe i održavanje trgovačkih veza s arapskim zemljama, Indijom i Kinom sagrađene su luke uz obalu Crvenog mora.¹⁶⁵

U 3. stoljeću, u Egiptu se javlja elitna klasa zemljoposjednika koja se može mjeriti s ostalim zemljoposjednicima koji se mogu pronaći u drugim provincijama Carstva.¹⁶⁶ Vlasnici imanja tijekom principata i u kasnoj antici iznajmljivali su većinu svoje zemlje zakupcima te su također zapošljavali najamne radnike na dugoročnoj osnovi, dok robovi nisu obavljali poljoprivredne poslove.¹⁶⁷ Rudarske poslove su obavljali na dvije značajne lokacije u istočnoj pustinji gdje su vadili cijenjeni purpurni porfir iz zemlje. Prema pronađenim dokumentima možemo vidjeti da su za radnu snagu koristili plaćene i slobodne radnike, a ne robove.¹⁶⁸ Tijekom rada u rudnicima rimski zidari koristili su dljeto od kremenja.¹⁶⁹ Uvoz i izvoz robe dostigao je svoj vrhunac tijekom 1. i 2. stoljeća da bi se krajem 3. stoljeća pojavili problemi. Problemi su se javili zbog pada vrijednosti carske valute što je naškodilo povjerenju u kovani novac te je problemu pridonijela i sama vlada zbog zahtijevanja sve većih iznosa nepravilnog plaćanja poreza.¹⁷⁰

Dioklecijan je tako naslijedio Carstvo u gospodarskom kaosu.¹⁷¹ Godine 297. Dioklecijan izmjenjuje porezni sustav. Porezi se od tada određuju za svaku godinu zasebno. Njegovim reformama se Egipat nakon tri stoljeća uključuje u cjelokupni novčani sustav Rimskog Carstva.¹⁷² Do tada Egipat je bio izolirana provincija od ostatka Rimskog Carstva. Upotrebljavao se isključivo novac iz aleksandrijske kovnice. Bilo je zabranjena uporaba i

¹⁶¹ KEHOE 2010: 320.

¹⁶² KEHOE 2010: 320.

¹⁶³ TOMORAD 2023: 280.

¹⁶⁴ TOMORAD 2023: 280.

¹⁶⁵ TOMORAD 2023: 280.

¹⁶⁶ KEHOE 2010: 321.

¹⁶⁷ KEHOE 2010: 321-322.

¹⁶⁸ POTTER 2006: 292.

¹⁶⁹ STOCKS 2003: 79.

¹⁷⁰ KUIPER 2011: 105.

¹⁷¹ HEKSTER 2008: 35.

¹⁷² TOMORAD 2014: 139.

iznošenje tih kovanica s područja Egipta. Kovanice su se morale obvezno razmjenjivati za druge.¹⁷³ Konstantin I. Veliki za vrijeme svoje vladavine uvodi petnaestogodišnje porezne cikluse 313. godine.¹⁷⁴ Za vrijeme bizantske uprave nad Egiptom bogatiji zemljoposjednici su uživali u većem blagostanju zbog mogućnosti kupnje državne zemlje koja je nekoć bila prodana u privatno vlasništvo početkom 4. stoljeća. Ti veleposjednici imali su dovoljno moći da svojim zakupcima seljacima ponude značajan stupanj fiskalne zaštite od državnih agenata i poreznika.¹⁷⁵ Život seljaka se nije mnogo promijenio, dok su bogatiji postajali sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji i brojniji.¹⁷⁶

5. Društvo i demografija u grčko-rimskom razdoblju

Egipćani su se bavili obrtom, trgovinom i poljodjelstvom te su služili u vojsci i floti.¹⁷⁷ Društvo staroga Egipta bilo je strukturirano oko obiteljske jedinice, a brak je služio za svrhe razmnožavanja i održavanja obitelji.¹⁷⁸ Brak je bio primarna institucija društvenog života u starom Egiptu te za svoje sklapanje nije uključivao vjerski obred niti je zahtijevao zakonsku potvrdu nego je bio kulturno priznat privatni čin između obitelji.¹⁷⁹ Iz sačuvanih izvora češće pronalazimo dokaze za razvod nego li za brak. Bračni ugovori nisu komentirali ceremoniju vjenčanja nego su sadržavali imovinska prava svakog partnera te su specificirali razloge za razvod. Razlozi su razvod uključivali su ženinu nevjeru ili neplodnost, muškarčevu odbojnost prema ženi ili njegovu želju da se oženi drugom ženom.¹⁸⁰ Mnogi izvori govore kako su muškarci imali često imali spolne odnose izvan bračne zajednice. Na nekim grobnicama mogu se primijetiti ilustracije izvanbračne djece što ukazuje na to da nisu na njih gledali u negativnom svjetlu nego da pojam o nelegitimnosti kao da nije postojao. Bez obzira o takvim spoznajama bilo je društveno neprihvatljivo da muškarac spava s tuđom ženom što se može primijetiti iz književnih djela koja su sugerirala da je kazna za to bila smrt. Također nije bilo društveno prihvatljivo da udana žena spava s drugim muškarcima zato što je očinstvo djeteta bilo važno zbog nasljedstva obiteljske imovine.¹⁸¹

¹⁷³ TOMORAD 2023: 275.

¹⁷⁴ TOMORAD 2014: 139.

¹⁷⁵ KUIPER 2011: 111.

¹⁷⁶ KUIPER 2011: 111.

¹⁷⁷ Strab. XVII, 13; TOMORAD 2023: 275.

¹⁷⁸ REED 2008: 449.

¹⁷⁹ ALLEN 2009: 29.

¹⁸⁰ REED 2008: 449.

¹⁸¹ REED 2008: 450.

Što se tiče hrane sve društvene klase u Egiptu konzumirale su kruh i pivo. Pivo je bilo gusta hranjiva mješavina različitog sadržaja alkohola koju su konzumirali odrasli i djeca, a glavni sastojci bili su mu ječam i oljuštena pšenica od čega se pravio i kruh.¹⁸² Bilo je uobičajeno da se kuha pivo kod kuće, a ponekad su aromatizirali pivo tako što bi dodali voće, med ili začine.¹⁸³ Egipćani su od voća konzumirali datulje, grožđe, šipak, bobičasto voće i smokve, a od povrća su konzumirali luk, ciklu, češnjak, krastavce, celer, repu, poriluk i zelenu salatu.¹⁸⁴ Kada je riječ o mesu konzumirali su patke, guske, nojeve, golubove, kozetinu, ovčetinu i svinjetinu, dok su si bogati za svoju prehranu mogli priuštiti meso od krava, bikova i volova.¹⁸⁵

5.1. Egipatsko društvo tijekom vladavine Ptolemejevića

Egipatsko svećenstvo je tisućljećima bilo okosnica društva. Definirali su i održavali Egipat kao kulturu kroz održavanja tradicije te su i oni sami upravljali aspektima egipatskog života, kulture, moći i posjeda. Dolaskom Ptolomejevića na vlast glavne političke službe postaju grčke, dok je lokalna elita predvođena svećenicima lokalnih kultova zadržala svoje pozicije među vrhom egipatskog društva.¹⁸⁶ U Egiptu deseci tisuća Makedonaca i Grka, nastanili su se u malim grupama većinom u selima pokraj domaćih Egipćana. Bilo je mnogo razlika u različitim aspektima života između domaćih Egipćana i doseljenih Grka, zbog koji su nastajali sukobi i događala se selektivna prilagodba i usvajanje egipatskih običaja od strane novo pridošlih Grka i obrnuto.¹⁸⁷ Mješoviti brakovi između Grka i Egipćana, bili su češći među nižim slojevima društva te su bili češći tijekom 2. stoljeća pr. Kr. nego u 3. stoljeću pr. Kr.¹⁸⁸ Egipat pod vlasti Ptolomejevića postao je glavna destinacija za brojne vojne najamne ratnike, strane doseljenike (Grke, Židove, Etrurce), obrtnike i trgovce koji su se doseljavali na prostoru zemlje.¹⁸⁹ Vladari ptolemejske dinastije nudili su grčkoj najamnoj vojsci zemlju i dobru plaću. Zbog toga mnogi Grci, Židovi i drugi podanici bivšeg Aleksandrova kraljevstva doseljavaju se u Egipat sa svojim obiteljima. Židovska populacija u Egiptu bila je druga po brojnosti nakon Grka zbog takve politike Ptolomejevića. Doseljenici su imali brojne

¹⁸² END 2008: 474.

¹⁸³ END 2008: 474.

¹⁸⁴ END 2008: 474.

¹⁸⁵ END 2008: 475.

¹⁸⁶ CRUZ-URIBE 2010: 494.

¹⁸⁷ BREMEN 2003: 319.

¹⁸⁸ BREMEN 2003: 319.

¹⁸⁹ TOMORAD 2023: 258.

možnosti za stjecanjem bogatstva i dobar život u Egiptu. Bavili su se obrtom, trgovinom i poljodjelstvom, a mnogi su imali priliku i postati vlasnici zemlje.¹⁹⁰

5.2. Egipatsko društvo tijekom razdoblja Rimskog Carstva

Rimska vlast pokazala se sklonom klasifikaciji i društvenoj kontroli stanovništva. Društvo rimskog Egipta bilo je podijeljeno na četiri klase.¹⁹¹ Prvu klasu činili su rimski građani koji su obavljali najviše provincijske dužnosti. Drugu skupinu činili su građani najvećih grčkih gradova, Aleksandrije, Naukratije, Ptolomeja i Antinoopola. Zatim sljedeću klasu čine Egipćani i svi ostali građani Egipta, koji najčešće nisu imali rimsko građansko pravo. Zadnju klasu unutar Egipatskog društvenog sustava tijekom rimske vlasti činili su robovi.¹⁹² Tijekom rimske vladavine udio robova u gradovima iznosio je između 9 i 10 posto, a u seoskim zajednicama je iznosio 13,5 posto.¹⁹³ Oktavijan August je u Egiptu proveo segregaciju društva.¹⁹⁴ Dobivanje rimskog građanskog prava bilo je otežano Egipćanima, a svaka grčko-egipatska miješana obitelj smatrala se egipatskom.¹⁹⁵ Popisi koji su sastavljeni u 4. i 5. stoljeću, utvrdili su pravo određenim obiteljima da se podrijetlom klasificiraju kao Grci i traže privilegije vezane uz njihov status članova urbane aristokracije te su time imali pravo na niže stope poreza i subvencioniranu ili besplatnu podjelu hrane.¹⁹⁶ Prelazak u viši društveni sloj bio je uvjetovan mnogim restrikcijama i visokim pristojbama. Takve pristojbe siromašni Egipćani si nisu mogli priuštiti. Gradonačelnici glavnih gradova noma imali su donekle povlašteni status među Egipćanima jer su plaćali manji porez državi.¹⁹⁷

Karakalin edikt iz 212. godine, napravio je da nije bilo više potrebe za razlikom između građana i onoga tko to nije bio nego je s vremenom uvedena nova razlika koja je dijelila građane na višu klasu (*honestiores*) i nižu klasu (*humiliores*) što je sa sobom donosilo nove razlike kao što su drugačije zakonske kazne.¹⁹⁸ Ropstvo je prihvaćena institucija u mnogim predindustrijskim društvima i može ispunjavati širok raspon različitih društvenih i ekonomskih uloga.¹⁹⁹ Ropstvo je bilo ključno načelo društvene organizacije u Rimu i Grčkoj,

¹⁹⁰ TOMORAD 2023: 258.

¹⁹¹ TOMORAD 2023: 274.

¹⁹² TOMORAD 2023: 274.

¹⁹³ BAGNALL 1993: 208.

¹⁹⁴ TOMORAD 2023: 274.

¹⁹⁵ TOMORAD 2023: 274.

¹⁹⁶ KUIPER 2011: 105.

¹⁹⁷ TOMORAD 2023: 274.

¹⁹⁸ KUIPER 2011: 106.

¹⁹⁹ WIEDEMANN 1981: 1.

zbog toga što nam pravni tekstovi ostavljaju dojam da je ropstvo bitna podjela kućanstva, a da su druge veze i oblici ovisnosti i ekonomskog izrabljivanja, barem u klasičnom razdoblju, bili relativno beznačajni.²⁰⁰ Rim tijekom ranoga Carstva imao je brojne tržnice koje su bile specijalizirane za prodaju različitih vrsta robova.²⁰¹ Populacija rimskog Egipta, iznosila 7 do 9 milijuna ljudi.²⁰² U manjim naseljima kojih je bilo oko 2 000 do 3 000 prosječna populacija kretala se od 1 000 do 1 500 stanovnika, u većim gradovima, kojih je bilo pedeset, nastanjeno je oko 25 000 stanovnika u svakom, a u samoj Aleksandriji tijekom rimskog razdoblja grad je brojao 500 000 do 600 000 stanovnika.²⁰³ Diodor Sicilski procjenjuje populaciju rimskog Egipta krajem 1. stoljeća pr. Kr. na tri milijuna stanovnika.²⁰⁴ Živjeli su u malim kućama s četiri do pet članova.²⁰⁵

Rimski Egipat jedini je dio antičkog svijeta za koji imamo sačuvane dokumente o dobnom sastavu stanovništva u prvih tri stoljeća rimske vlasti.²⁰⁶ Popisi su bili sastavljeni svakih četrnaest godina i daju nam informacije o svim članovima pojedinačnih kućanstva s njihovim imenima, obiteljskim statusom i dobi.²⁰⁷ S pomoću tih popisa možemo utvrditi očekivani životni vijek stanovnika rimskog Egipta koji je trajao od 20 do 24 godine za žene, a za muškarce od 25 do 29 godina.²⁰⁸ Populacija Egipta se drastično smanjuje u 3. stoljeću te se takav trend tijekom 4. stoljeća stabilizirao te počeo oporavljati u sljedećem stoljeću.²⁰⁹

5.3. Egipatsko društvo tijekom razdoblja Bizantskog Carstva

Za bizantsko razdoblje nije nam ostalo sačuvano toliko izvora kao što nam je ostalo za rimsko razdoblje. Većinom su ostali sačuvani vjerski tekstovi i pojedini povijesni izvori. Ponovan pad populacije može se očitati tijekom 6. stoljeća kada na prostorima rimskog Egipta počinje izbijati zaraza kuge. Kuga se prvotno javila u ljeto 541. godine, u lučkom gradu Peluziju na istočnom rubu delte Nil te se brzo širila istočno uz obalu prema Gazi i zapadno prema Aleksandriji.²¹⁰ Do proljeća sljedeće godine, zaraza kuge se mogla pronaći u Konstantinopolu, Siriji, Anatoliji, Grčkoj, Italiji, Galiji, Iberiji i Sjevernoj Africi, zatim je

²⁰⁰ WIEDEMANN 1981: 1.

²⁰¹ SILVER 2004: 75.

²⁰² BAGNALL-FRIER 1994: 54.

²⁰³ BAGNALL-FRIER 1994: 54-56.

²⁰⁴ Diod., I, 31., 6-9.

²⁰⁵ BAGNALL-FRIER 1994: 66-69.

²⁰⁶ SCHEIDEL 2010: 2.

²⁰⁷ SCHEIDEL 2010: 2.

²⁰⁸ SCHEIDEL 2010: 2.

²⁰⁹ CHARANIS 2006: 9.

²¹⁰ LITTLE 2007: 3.

slijedila riječne doline ili kopnene rute, kako bi došla do unutrašnjosti pa ju možemo pronaći u Perziji i na Britanskim otočjima.²¹¹ Broj oboljelih i umrlih je bio velik. Kroz sljedećih nekoliko desetljeća kuga se javila još nekoliko puta, ali posljedice nisu bile tako velike. u kasnoantičkom razdoblju stanovništvo je bilo u padu. Krajem 5. stoljeća broj stanovnika iznosio je 5 milijuna. Nakon javljanja kuge oko 600. godine broj stanovnika pada na samo 3 milijuna.²¹² Aleksandrija je tijekom 6. stoljeća izgubila veliki broj stanovnika zbog izbijanja kuge, potresa i vjerskih sukoba. Vjerske reforme i odnosi Istočne i Zapadne crkve otežavale su normalan život u Egiptu.²¹³ Sukobi s bizantskom upravom u Konstantinopolu nastaju zbog poreznih opterećenja koptskih monofizitskih kršćana. Od sredine 5. stoljeća Egipat je bio središte monofizitizma. Nakon sabora u Kalcedonu 451. godine Egipat je podijeljen vjerskim sukobima između pripadnika kalcedonske i monofizitske crkvene dogme. U 6. stoljeću dolazi do snažnih vjerskih sukoba gdje su počinjena masovna ubojstva monofizita u Aleksandriji.²¹⁴

6. Umjetnost i kultura u grčko-rimskom razdoblju

Stari Egipćani nosili su na sebi nakit, parfeme, losione, šminku i razne frizure zbog estetskih, zdravstvenih i simboličkih razloga kako u životu tako i u pripremi za zagrobni život.²¹⁵ Svećenici su bili dužni obrijati glavu i cijelo tijelo zbog ritualnih pročišćavanja, a ostali Egipćani šišali su kosu na kratko ili je obrijali kako bi im na glave stale perike koje su služile za rashlađivanje i za zaštitu od uši. Frizerski alati bili su izrađeni od kosti ili slonovače i korišteni su kao metalne ukosnice i češljevi te za pomoć prilikom uvijanja, pletenja i pričvršćivanja pramenova kose kao ekstenzije uz pomoć pčelinjeg voska i smole.²¹⁶ Egipćani su bili poznati po korištenju kajala, kozmetičkog sredstva za tamnjenje koji se nanosio na isti način na koji se danas nanosi olovka za oči, koji se također koristio na kipovima bogova i božica te na preminulima.²¹⁷ Također su poznati po svojem šarenim i fino izrađenim nakitom koji se stavljao na prikaze božanstava i koje je nosila kraljevska obitelj kao i ostali stanovnici starog Egipta te su smatrali da nakit donosi dobro zdravlje, sreću i stabilnost u ovome životu kao i u sljedećem.²¹⁸

²¹¹ LITTLE 2007: 3.

²¹² TOMORAD 2023: 290.

²¹³ TOMORAD 2023: 290.

²¹⁴ TOMORAD 2023: 290.

²¹⁵ O'DELL 2008: 4.

²¹⁶ O'DELL 2008: 5.

²¹⁷ O'DELL 2008: 5.

²¹⁸ O'DELL 2008: 6.

6.1. Književnost i jezik u grčko-rimskom razdoblju

Egipatski jezik ostao je korišten do kasnog rimskog perioda, u obliku hijeroglifa i demotskog jezika, a kroz vrijeme bizantske vlasti do daljnjega ostao je sačuvan kao koptski jezik.²¹⁹ Demotski jezik razvio se iz kasnoegipatskog jezika oko 650. godine pr. Kr. i ostao u uporabi do 5. stoljeća za vrijeme bizantske vlasti. Koptski jezik bio je posljednji stupanj razvoja egipatskog jezika. Razvio se iz demotskog u 3. stoljeću i ostao u uporabi gotovo 1 000 godina.²²⁰ Posljednji tekstovi pisani na koptskom jeziku nastali su u 11. stoljeću. Brojni religijski i tekstovi na spomenicima i zidovima koptskih crkava. Tekstovi pisani koptskim jezikom jedini imaju napisane samoglasnike. Redosljed riječi u koptskom jeziku bliži je grčkom nego egipatskom. Koptski jezik ima nekoliko dijalekata, od kojih su najvažniji akhmimijski, sahidijski i bohairijski.²²¹ U grčko-rimskom razdoblju također se upotrebljavao grčki i latinski jezik. Književnost je doživjela procvat tijekom vladavine ptolomejske dinastije i pisana je na demotskom jeziku.²²²

U ptolomejskom razdoblju dolazi do spajanja grčkih i egipatskih tema. Bajke o životinjama se počinju javljati po prvi puta tijekom ovog razdoblja.²²³ Većina egipatskih književnih djela bila su anonimna.²²⁴ Djela su se identificirala po svojim glavnim likovima, a ne po autoru.²²⁵ Književnost starog Egipta pisana je hijeroglifima ili hijeratskim pismom.²²⁶ Najzastupljeniji žanr tijekom ptolomejskog razdoblja bila je romantična priča čija je radnja smještena u domaće faraonsko doba i uključuje bogove, kraljevske ličnosti, magiju, romansu te kušnje i borbe heroja.²²⁷ Važno djelo nastalo tijekom ptolomejske dinastije bila je „*Uputa Ankhšešonku (Ankhsheshonq)*“, koja je bila moralizirajući tekst koji govori kako je dotični završio u zatvoru jer nije obavijestio faraona o zavjeri za njegovo ubojstvo.²²⁸ Nakon pada ptolomejske dinastije i uspostave rimske vlati Aleksandrija je ostala glavno središte gajenja grčke kulture.²²⁹

²¹⁹ KUIPER 2011: 99.

²²⁰ TOMORAD 2023: 450.

²²¹ TOMORAD 2023: 453.

²²² KUIPER 2011: 99.

²²³ REED 2008: 646.

²²⁴ REED 2008: 646.

²²⁵ REED 2008: 646.

²²⁶ REED 2008: 646.

²²⁷ KUIPER 2011: 99.

²²⁸ KUIPER 2011: 99.

²²⁹ KUIPER 2011: 106.

6.2. Kiparstvo, slikarstvo i glazba u grčko-rimskom razdoblju

Helenističku period važan je za umjetnost kada se stvaraju najveća Grčka remek djela, a jedan od najvažnijih gradova za pokroviteljstvo umjetnosti bila je Aleksandrija.²³⁰ Osnovni cilj egipatske umjetnosti je bio prikazati glavne prirodne cikluse kako ih tumači religija i filozofija.²³¹ Kipovi su uvijek prikazani frontalno kako bi privukli pozornost gledatelja. Prikazani su u najjednostavnijim položajima, stojećim, klečećim ili sjedećim čime su prenosili ideju o neograničenosti vremena i vječnom životu nakon smrti. Stari Egipćani su se obično prikazivali u jednoj od četiri osnovne forme, idealiziranoj, naturalističkoj, stiliziranoj i preuveličanoj.²³²

Slike su bile dvodimenzionalne i prikazivale su kombinaciju pojedinih dijelova tijela iz profila (glava, noga i ruke) i frontalnog prikaza (oko, rameni pojas tijela).²³³ Slike su također prikazivale ljudske aktivnosti u pasivnim pozama. Egipćani su prikazivali kraljevske osobe s bijelom krunom Gornjeg Egipta, crvenom krunom Donjeg Egipta ili dvostruku krunu dobivenom kombinacijom crvene i bijele krune koja prikriva kosu. Na čelu se obično nalazio znak s likom kobre. U rukama je držao žezlo ili bič.²³⁴ Svi Egipćani su na slikama nosili religijske simbole bez obzira na status u društvu.²³⁵ Djeca su prikazivana kao male osobe bez odjeće, objijane glave s dugim pramenom koji je zabačen na desnu stranu i s palcem u ustima. Simbol uspješnosti je bila debljina i crvenkastosmeđe kože. Žene i stariji ljudi su imali svjetliju kožu. Stranci su prikazani s preuveličanim etničkim obilježjima.²³⁶ Koptska umjetnost se razvila tijekom kasne antike. Dominirali su tradicionalni ranokršćanski motivi.²³⁷

Glazba je korištena u religijske i kraljevske svrhe u ritualima i festivalima. Također je korištena u svakodnevnom životu.²³⁸ U grčko-rimskom razdoblju su se koristili bubnjevi, flaute, klarineti, oboe, harfe i lire.²³⁹ Također se u egipatskoj glazbi pojavljuju lutnje koje su bile popularne u državi sve do dolaska Ptolomejevića na vlast. Lutnje se od tada rijetko koriste. U Egipat se ponovno vraćaju nakon arapskih osvajanja sredinom 7. stoljeća.²⁴⁰

²³⁰ LING 1986: 420.

²³¹ TOMORAD 2023: 476.

²³² TOMORAD 2023: 476.

²³³ TOMORAD 2023: 476.

²³⁴ TOMORAD 2023: 477.

²³⁵ TOMORAD 2023: 477.

²³⁶ TOMORAD 2023: 477.

²³⁷ TOMORAD 2023: 493.

²³⁸ O'DELL 2008: 764.

²³⁹ LAWERGREN 2001: 450-452.

²⁴⁰ LAWERGREN 2001: 452.

6.3. Arhitektura u grčko-rimskom razdoblju

Najvažnije za kulturu staroga Egipta je njegova umjetnost i arhitektura. Rimljani nakon osvajanja Egipta postali su toliko zainteresirani za njezinu kulturu da su postavili obeliske i napravili arhitektonske projekte i kipove u egipatskom stilu.²⁴¹ Obelisci su predstavljali egipatska božanstva te su bili velike visine tako da imitira radijus, vitki, kvadratnog oblika, sužen je bio na vrhu, zaglađen od strane obrtnika i prekriveni su hijeroglifima.²⁴² Rim je od vremena Oktavijana Augusta bio ukrašen obeliscima. Brojni rimski carevi su dali prenijeti obeliske iz Egipta ili napraviti njihove kopije. Obelisk Setija I. i Psametika II. Oktavijan August prenosi iz Heliopola u Rim oko 10. godine pr. Kr.²⁴³ Obelisk Setija I. dao je postaviti na okretištu Velikog cirka (*Circus Maximus*), a obelisk Psametika II. tj. Solarni obelisk postavljen je na Marsovu polju (*Campus Martius*) u blizini Augustova mauzoleja.²⁴⁴ Car Domicijan (81. – 96.) ga kasnije daje dodatno učvrstiti. Solarni obelisk bio je ukrašen brončanim vrhom kako bi se bolje odražavala dužina sunčane sjene tijekom dana. August je prenio treći obelisk bez hijeroglifskih natpisa iz Aleksandrije i postavio ga na Julijev forum (*Forum Iulium*). Najveći broj obeliska bio je smješten na Marsovu polju. Domicijan je dao postaviti rimsku kopiju egipatskog obeliska ispred Serapeja na Marsovu polju.²⁴⁵ Hadrijan je dao postaviti obelisk u carskoj vili u Tivoliju u čast svojem ljubavniku Antinoju. Taj obelisk car Elagabal (218. – 222.) prenosi u Varianov cirk (*Circus Varianus*). Također je car Aurelijan dao izraditi kopiju obelisk Ramzesa II. i postaviti na Marsovu polju. Dioklecijan je prenio jedan obelisk iz Saisa ispred Izeja u Rimu.²⁴⁶ Konstantin I. premjestio je obelisk Tutmozesa III. iz Amunova hrama u Karnaku u Aleksandriju s namjerom da ga prenese u Konstantinopol, ali je umro prije nego li je to uspio napraviti. Umjesto njega ga je prenio car Konstancije II. 357. godine u Rim.²⁴⁷

Postoje i drugi obelisci koji su postavljeni na drugim područjima Rimskog Carstva. Tako je car Domicijan 88. godine prenio dva obeliska od crvenog asuanskog granita u Izidin hram u Beneventu. Na području Francuske nalaze se dva obeliska. Jedan je otkriven u Arlesu,

²⁴¹ *MET Museum* s. v. „Roman Egypt“ [https://82nd-and-fifth.metmuseum.org/toah/hd/egy/hd_egy.htm] 8.6.2024.

²⁴² *Amm. Marc.*, XVIII, 6-8.

²⁴³ TOMORAD 2023: 597.

²⁴⁴ TOMORAD 2023: 597.

²⁴⁵ TOMORAD 2023: 598.

²⁴⁶ TOMORAD 2023: 598.

²⁴⁷ TOMORAD 2023: 598.

a drugi u mjestu Vienne.²⁴⁸ Teodozije I. je prenio jedan obelisk 39. godine iz Aleksandrije u Konstantinopol koji je postavljen na okretište tamošnjeg hipodroma.²⁴⁹

Ptolomejevići su gradili hramove širom Egipta od kojih su mnogi danas jedni od najbolje očuvanih Egipatskih religijskih građevina.²⁵⁰ Najpopularniji hramovi za posjetitelje danas su Edfu, Dendera i File koji se mogu datirati iz razdoblja vlasti Ptolomejevića i Rima.²⁵¹ Ptolomejska dinastija izgradila je brojne arhitektonske projekte, kao što je kraljevska palača, aleksandrijski Muzej, aleksandrijski svjetionik i ceste sa stupcima, koji su bili napravljeni u Helenističkom stilu toga doba, dok su neki napravljeni s preuzetim stilovima ili uklonjenim elementima, kao što su obelisci i faraonski kipovi, iz starijih nalazišta.²⁵² Lagano se razlikuju ptolomejska umjetnost i arhitektura jer su izrađene kombinacijom grčkih i egipatskih tehnika te su ptolomejski hijeroglifi teški za čitanje i studentu egiptologije.²⁵³

Hram u Edfu je širok 450 stopa, dug 260 stopa i visok 118 stopa sa stupovima, stepenicama, dvoranama i stropom još je uvijek u svojem izvornom obliku.²⁵⁴ Počeo se graditi u kolovozu 237. godine pr. Kr. tijekom vladavine Ptolomeja III. (246. – 222. g. pr. Kr.) Izgradnja hrama konačno je završena za vrijeme vladavine Ptolomeja XII. u prosincu 57. godine pr. Kr.²⁵⁵ Rimljani tijekom svoje vlasti su se također usvojili egipatski stil gradnje kako bi dobili legitimitet i prihvaćanje svećenstva i naroda te kako bi održali stabilnost Egipta koji im je služio kao izvor žita.²⁵⁶

Hram u Denderi nalazi se na zapadnoj obali Nila. Bio je važno upravno i religijsko središte od preddinastičkog razdoblja nadalje.²⁵⁷ Zidovi hrama napravljeni su od blatne opeke i visoki su 280 metara. Hram je okružen brojnim grobljima. Tekstovi uklesani u grobnici govore kako je utemeljiteljska povelja hrama napisana u preddinastičkom razdoblju. Kasnije je pronađena tijekom vladavine Khufua u škrinji u kraljevskoj palači u Memfisu.²⁵⁸ Najraniji spomenici koji se još uvijek nalaze u hramu datiraju iz vremena vladavine Nektaneba I. Spomenici koji se nalaze unutar hrama u Denderi su kapelica Mentuhotepe II., koji se danas nalazi u muzeju u Kairu, rodna kuća sa svetištem Nektaneba I., kapela posvećena bogu Totu tijekom vladavine Ptolomeja I., kapela Ptolomeja VIII. Eugreta II., mali hram posvećen Izidi

²⁴⁸ TOMORAD 2023: 598.

²⁴⁹ TOMORAD 2023: 598.

²⁵⁰ WILKINSON 2000: 27.

²⁵¹ MERTZ 2007: 304.

²⁵² ARNOLD 2001: 122.

²⁵³ MERTZ 2007: 304.

²⁵⁴ O'NEAL 2008: 60.

²⁵⁵ KURTH 1999: 320.

²⁵⁶ WILKINSON 2000: 27.

²⁵⁷ CAUVILLE 1999: 298.

²⁵⁸ CAUVILLE 1999: 298

sa zidom Nektaneba I., Hatorin hram, sjeverna kapija iz vremena Domicijana i Trajana (98. – 117.), rimska rodna kuća iz vremena vladavine Trajana i Marka Aurelija, bunari i sveta jezera, sanatorij, rimska cisterna i koptska bazilika.²⁵⁹ Također se u Denderi nalazi struktura čija je os poravnata s sunčanim izlaskom zvijezde Sirius izrađena za vrijeme vladavine Ramzesa II. Egipatski svećenici su zbog toga imali napredno znanje o astronomiji. Bogovi štovani u hramu u Denderi organizirani su u dvije trijade, jednu sa Hator, a drugu sa Izidom. Svaki dio hrama imao je svoj mitološki kontekst što je jamčilo trajnost božanske prisutnosti.²⁶⁰ Svodovi hrama bili su ukrašeni prikazima neba, krilatog Sunca ili zodijaka.²⁶¹

Hram u Fileu u grčko-rimskom razdoblju bio je poznat po tome što je bio važno Izidino svetište. Otok File se danas nalazi pod vodom u rezervoaru između brane Asuan i starije brane 8 kilometara južno od Asuana.²⁶² Najranija zgrada koja je sagrađena na otoku je kiosk iz XXVI. dinastije sa stupovima ispisanim imenom Psamtik II.²⁶³ U hramu File još postoje dvije zgrade koje se pripisuju Nektanebu I. To su prolaz između tornjeva velikog pilona i veliki kiosk koji stoji na jugozapadnoj strani otoka. Amazis je tamo sagrađio mali hram. Zbog malog broja reljefa na zidovima teško je odrediti je li hram posvećen Izidi, Hator ili oboje.²⁶⁴ Kiosk je preseljen još u vrijeme antike. Prema obelisku koji se tamo nalazi to se možda dogodilo za vrijeme Ptolomeja XII. ili nešto prije. U Fileu Ptolomejevići su promovirali Izidin kult. Reljefi na zidovima i natpisi u Izidinom hramu nosili su ime Ptolomeja II. Prva nadogradnja hramu bila je rodna kuća. Ukrasi na vanjskom djelu hrama trajali su od vlasti Ptolomeja XII. do rimske vladavine. Blatne opeke od kojih je bio sagrađen hram zamijenio je Ptolomej VI.²⁶⁵ Kiosk je pomaknut na južnu stranu terase gdje je trebao služiti za usputnu stanicu za procesije te kao vidikovac na rijeku koji se mogao promatrati iz velike udaljenosti.²⁶⁶ Teodozijeve edikt o zatvaranju svih hramova nije imao utjecaja na aktivnosti hrama u Fileu. Godine 535. car Justinijan konačno zatvara hram uz korištenje sile i naređuje da se hram ukrasi križevima na svojim vratima i da se sagrađi crkva.²⁶⁷

Rimski carevi su zbog toga nastavili obnavljati hramove, kao i Ptolomejevići prije njih, te se prikazivati u faraonskim obilježjima.²⁶⁸ Većina rimskih arhitektonskih pothvata

²⁵⁹ CAUVILLE 1999: 298-299.

²⁶⁰ CAUVILLE 1999: 300.

²⁶¹ TOMORAD 2023: 483.

²⁶² HAENY 1999: 746..

²⁶³ HAENY 1999: 746.

²⁶⁴ HAENY 1999: 746.

²⁶⁵ HAENY 1999: 747.

²⁶⁶ HAENY 1999: 748.

²⁶⁷ HAENY 1999: 749.

²⁶⁸ WILKINSON 2000: 27.

odnosilo se na izgradnju kupališta, teatra, hipodroma, bazilika, foruma, novih naselja i slavoluka.²⁶⁹ Tijekom kasne antike u Egiptu su sagrađeni brojni manastiri i crkve među kojima se treba istaknuti Viseća crkva u Kairu.²⁷⁰

7. Pogrebni običaji u grčko-rimskom razdoblju

Promjene u pogrebnim običajima promijenili su se tijekom egipatske povijesti kada su se dogodile promjene u vjerskim tradicijama. Tijekom grčko-rimskog razdoblja dolazi do novih elemenata u pogrebnim običajima.²⁷¹ Pogrebna umjetnost tijekom razdoblja rimskog Egipta spajala je egipatsku i grčku umjetničku tradiciju, koje su bile utemeljene na vrlo različitim pretpostavkama o vizualnoj percepciji i umjetničkom predstavljanju.²⁷² Opisi pogrebnih običaja ostali su nam sačuvani u radovima antičkih pisaca kao što su Herodot i Diodor Sicilski. Kada je ugledni čovjek umro sve žene kućanstva prekrile su glavu i lice blatom. Ostavljaju tijelo u kući kako bi prošetale gradom s ženskim rođacima umrlog i zakopčavaju svoje haljine pojasom te se počinju udarati po golim grudima. Muškarci su također obavljali isti proces kao i žene. Nakon što je ova ceremonija završila nose tijelo na mumificiranje.²⁷³ Herodot nastavlja da ako dođe do smrti žene uglednog čovjeka ili neke druge lijepe žene tijelo nije odmah predano balzamerima, nego se čekalo da prođu tri do četiri dana s ciljem sprječavanja balzamera da oskrvne tijelo.²⁷⁴

Također navodi ako Egipćanin ili stranac bude pronađen utopljen u rijeci ili ubijen od strane krokodila, stanovnici obližnjeg naselja moraju dati tijelo na balzamiranje i na pokop na posvećenom grobnom mjestu. Nitko nije smio dirati to tijelo osim svećenika Nila koji ga samim svojim rukama pripremaju za ukop i stavljaju u grobnicu kao da je tijelo sveto.²⁷⁵ Proces mumificiranja i balzamiranje tijela bio je rašireniji u društvu te su ga sve klase koristile za ukope za vrijeme pisanje Herodota i Diodora Sicilskog. Očuvanje tijela bio je ključan element za postizanjem vječnoga života. Tijekom ptolomejskog razdoblja cijeli proces mumificiranja ostao je nepromijenjen od prijašnjih razdoblja.²⁷⁶

Nakon što se tijelo preminulog donese na balzamiranje za njegovu rodbinu se izrađuju modeli uzoraka u drvu, obojane da nalikuju prirodi i koji su ocijenjeni po kvaliteti. Najbolja i

²⁶⁹ ARNOLD 2001: 124.

²⁷⁰ TOMORAD 2023: 493.

²⁷¹ TOMORAD 2009: 12.

²⁷² RIGGS 2005: 6.

²⁷³ Hdt., II. 85-90; TOMORAD 2009: 12.

²⁷⁴ Hdt., II. 89; TOMORAD 2009: 13.

²⁷⁵ Hdt., II. 90; TOMORAD 2009: 13.

²⁷⁶ TOMORAD 2009: 13.

najskuplja vrsta predstavljala je Ozirisa. Sljedeća najbolja je jeftiniji i nešto lošije kvalitete. Treća vrsta modela je najjeftinija. Nakon dogovora oko cijene rodbina odlazi i pušta balzamere da rade svoj posao.²⁷⁷ Pokojnikovo tijelo je onda odneseno na „Mjesto pročišćenja“ gdje je tijelo isprano natronom. Sljedeći korak je nošenje tijela u „Kuću ljepote“ gdje se obavljao proces mumificiranja. Mumificiranje je obavljao „Nadglednik misterija“ koji je preuzeo mitološku funkciju egipatskog boga Anubisa. U obavljanju svog pola pomagao mu je „Pečatonša boga“ koji je obično bio Ozirisov svećenik.²⁷⁸ Postojale su tri klase ukopa, najskuplji, srednji i najskromniji.²⁷⁹

Tijekom ptolomejskog razdoblja mumificiranje su prisvojili Grci kao tradicionalni aspekt egipatske religije. Rimljani nakon osvajanja Egipta u 30. godine pr. Kr. također prisvajaju ovu vrstu ukopa. Tijekom ovog razdoblja sam ukop tijela postaje manje važan u pogrebnim običajima.²⁸⁰ Izgled mumija postaje sofisticiraniji u smislu da zamatanje zavoja postaje više umjetničko djelo gdje se romboidni uzorci crtaju na zavoj. Egipćani su zamotani sa cijelim tijelom, dok su udovi grčkih mumija zamotane posebno. Glava mumije bila je prekrivena pogrebnom maskom, a tijelo je bilo umotano u lijepo ukrašen pogrebni pokrov. Tijelo u svojoj cijelosti stavljalo se u vanjsku ovojnici koja je bila ukrašena. Mumificirano tijelo pokojnika držalo se u prethodno pripremljenoj sobi u kući gdje se tijelo moglo vidjeti. Nakon procesa mumificiranja obitelj pokojnika najavljuje dan ukopa kod 42 suca koji su odlučivali može li se tijelo ukopati ili ne.²⁸¹ U vrijeme kasne vladavine Ptolomejevića stvarni sud mrtvima i konačna presuda bogova uglavnom se temeljila na čestitom životu pokojnika.²⁸²

Tijekom rimskog i bizantskog razdoblja proces mumificiranja se manje počeo koristiti. Za vrijeme rimskog razdoblja tijela su bila prekrivena gustim premazom od smolaste tvari koji je trebao spriječiti propadanje tijela, a u kasnoj antici tijela su prekrivena natronom i obučena u svakodnevnu odjeću umjesto umotana zavojima. Nakon arapskog osvajanja Egipta u 7. stoljeću mumificiranje nije više učestali način pokopa.²⁸³

Fajumski portreti na grčko-rimskim mumijama, nastaju tijekom prvih stoljeća rimske vladavine.²⁸⁴ Najpoznatiji primjeri mumijskih portreta, dolaze nam iz Fajuma kod Haware, ali

²⁷⁷ Hdt., II. 86; TOMORAD 2009: 14.

²⁷⁸ Hdt., II. 86; TOMORAD 2009: 14.

²⁷⁹ Diod., I, 91. 2; TOMORAD 2009: 14.

²⁸⁰ TOMORAD 2009: 16-17.

²⁸¹ BD., CXXV; TOMORAD 2009: 17.

²⁸² Diod., I, 91. 7; TOMORAD 2009: 17.

²⁸³ TOMORAD 2009: 17.

²⁸⁴ CORCORAN 1995: 13.

ih je još pronađeno na području od Sakare do Nubije i u srednjem Egiptu kod Antinoopola.²⁸⁵ Portreti su bili šareno nacrtani i idealizirani prikaz pokojnog koji je naslikan na drvenim pločama postavljenim na njihove glave umjesto maske.²⁸⁶

U helenističkom razdoblju grobnice i njezino uređenje se promijenilo. Vanjska komora sa svojim natpisima jedva se koristila i s vremenom nestala iz grobnica zajedno s ostalim starim egipatskim vjerskim idejama. Ukope u grobnicama tijekom ovog razdoblja mogli su si priuštiti bogati i srednja klasa.²⁸⁷ Ovakav stil ukopa nije bio jedini tijekom ovog vremena, nego su postajali ukopi u grobnici izrezanoj u stijeni, koji su bili namijenjeni za više ukopa kao u katakombama, ukopi u faraonskim grobnicama i u ranijim grobnicama koje su bile ponovno iskorištene te je uz mumificiranje još bila moguća kremacija i ne mumificiran ukop.²⁸⁸ Ukopi za više osoba većinom su se koristili za ukop srednjem i nižeg sloja populacije Egipta koji nisu imali puno bogatstva. Zidne slike i hijeroglifski natpisi samo su napravljeni u komori za ukop. U Fajumu, Hawari i Gurubu pronađene su grobnice sa otvorima koje gledaju prema nebu ili koji su imali otvore unutar kapele.²⁸⁹ Grobnice izrezane u stijeni javljaju se tijekom ptolomejske dinastije za srednju klasu Egipćana i služe za ukop cijele obitelji.

Grci su svoje preminule ukopavali u grobnice grčkog tipa te se mogu pronaći u Sjevernom Egiptu u Aleksandriji, Naukratiju, Abusiru i Fajumu. Njihovi ukopi radili su se u grobnicama iskopanih u rupi koju se kasnije prekrilo zemljom ili kamenjem. Podzemne grobnice su također bile korištene od strane Grka i dijelile su se na dvije vrste, kline i grobnice lokulusa. Oba tipa grobnica ukrašena su sfingama koja su postavljena na ulazak grobnice, stelama, stupovima, kipovima, zidnim slikama, natpisima i ostalim rezbarijama.²⁹⁰ U grobnicama se mogu pronaći predmeti kao što su urne, predmeti iz svakodnevnog života, šauabti, drveni kipovi bogova i božica i razni tipovi amajlija.²⁹¹

Tijekom ptolomejskog razdoblja Knjige mrtvih više nisu bile stavljene u grobnice. Za vrijeme helenističkog i rimskog razdoblja više se nisu stavljale skupe knjige tijekom ukopa nego samo određeni dijelovi Knjige mrtvih. Na zavojima mumija, mrtvačkom sanduku ili na papirusu su nekada bile napisane magične formule i stavljene zajedno s pokojnikom u grobnicu.²⁹²

²⁸⁵ CORCORAN 1995: 35-36.

²⁸⁶ TOMORAD 2009: 24.

²⁸⁷ Diod., I, 92. 6; TOMORAD 2009: 20.

²⁸⁸ RIGGS 2002: 85.

²⁸⁹ TOMORAD 2009: 20.

²⁹⁰ TOMORAD 2009: 21.

²⁹¹ TOMORAD 2009: 21-23.

²⁹² TOMORAD 2009: 25.

8. Religija u grčko-rimskom razdoblju

8.1. Staroegipatska i grčko-rimska religija

Ptolomejska dinastija bila je moćni podupiratelj izvornih vjerskih temelja Egipta. Obavljali su rekonstrukciju i izgradnju mnogih važnih egipatskih hramova i sebe su prikazivali na reljefima hramova u tradicionalnim oblicima egipatskih kraljeva.²⁹³ Domaći oblici vjerovanja očuvali su se u seoskim hramovima i lokalnim kultovima od kojih je mnogo njih bilo asocirano na vrstu svete životinje ili ptice, dok su Grci stvorili vlastite identifikacije egipatskih božanstava pa je tako Amon poistovjećen sa Zeusom, Horus s Apolonom i Ptaha s Hefestom te su neka božanstva poput Izide dobila univerzalno značenje što je u konačnici rezultiralo širenjem njezina kulta misterija diljem cijelog Mediterana.²⁹⁴ Također se javlja kraljevski kult Aleksandra i Ptolomejeva, koji su služili političku i vjersku funkciju, i kult Serapisa koji se prvotno samo javlja u Aleksandriji prije nego što li postaje univerzalnim kultom.²⁹⁵ U kultu vladara ptolomejske dinastije njihovi članovi će biti izjednačeni s bogovima već tijekom vladavine Ptolomeja II. (284. – 246. g. pr. Kr.).²⁹⁶

Naziv Serapis potječe od spajanja imena egipatskih bogova Ozirisa i Apisa.²⁹⁷ Svoje karakteristike dobiva kombinacijom različitih helenističkih bogova tj. Zeusa, Heliosa, Hada, Dioniza i Asklepija.²⁹⁸ Od Zeusa i Heliosa dobiva karakteristike suvereniteta i boga sunca, od Dioniza plodnost u prirodi, a od Hada i Asklepija poveznicu sa zagrobnim životom i liječenjem.²⁹⁹ Središte njegova kulta nalazilo se u Aleksandriji u Serapeju.³⁰⁰ Serapej je bio najvažnije aleksandrijsko svetište i jedno od najpoznatijih svetišta u antici sve do 391. godine, kada je uništeno i preobraćeno u kršćansku građevinu.³⁰¹ Unutar Serapeja su se štovali brojni grčki i egipatski kultovi kao što su Oziris, Serapis, Zeus, Pluton, Apis i dr. U Aleksandriji također je sagrađen hram Izej (*Iseum*) posvećen božici Izidi.³⁰² Danas je mjesto Serapeja označeno Dioklecijanovim stupom (Pompejevim stupom), na prirodnom povišenom prostoru jugozapadno od centra grada.³⁰³

²⁹³ KUIPER 2011: 98.

²⁹⁴ KUIPER 2011: 98.

²⁹⁵ KUIPER 2011: 98.

²⁹⁶ TOMORAD 2023: 256.

²⁹⁷ HART 2005: 140.

²⁹⁸ SHAW-NICHOLSON 1995: 261.

²⁹⁹ HART 2005: 140.

³⁰⁰ SHAW-NICHOLSON 1995: 261.

³⁰¹ MCKENZIE-GIBSON-REYES 2004: 73.

³⁰² TOMORAD 2023: 258.

³⁰³ MCKENZIE-GIBSON-REYES 2004: 74.

Nakon rimskog osvajanja Egipta krajem 1. stoljeća pr. Kr. događaju se bitne promjene u vjerskom životu Egipćana. Svećeničke dužnosti prije ulaska Egipta u Rimsko Carstvo uvijek su bile rezervirane za egipatsku elitu koja je obnašala razne hramske službe te položaj vrhovnog svećenika. Memfijski svećenici su tijekom ptolomejskog razdoblja rezervirali najviše vjerske funkcije. Oni su gospodarili cijelim vjerskim životom Egipta zbog svojeg bogatstva i dobrih odnosa s vladarskom dinastijom. Oktavijan August kada dolazi na vlast daje ubiti šesnaestogodišnjeg vrhovnog svećenika Petubasta IV., a njegovom nasljedniku Psenamoun II. ubrzo se gubi svaki trag.³⁰⁴ August je tako stavio 23. godine pr. Kr. najmoćniji staroegipatski centar moći pod svoju vlast. Car Hadrijan (117. – 138.) tijekom svoje vladavine u prvoj polovici 2. stoljeća cjelokupnu egipatsku vjersku upravu centralizira u novoj civilnoj funkciji vrhovnog svećenika Aleksandrije i cijelog Egipta. Promjene su utjecale na život svećenika. Krajem 1. stoljeća pr. Kr. broj svećenika je pao, a gospodarska moć i imovina hramova smanjena.³⁰⁵ Strogo su bile zabranjene novčane transakcije koje nisu bile vezane za vjerske dužnosti. Morali su biti obrezani i nositi samo lanenu odjeću, a zabranjen je stari običaj brijanja glave za čiji se prekršaj kažnjavalo kaznom od 1 000 drahmi.³⁰⁶ Krajem 1. stoljeća pr. Kr. broj svećeničkih obitelji i svećenika se smanjio i bio pod stalnim kontrolom do kraja rimske uprave.

Rimska i helenistička vjerovanja se stapaju u vrijeme rimske vladavine nad Egiptom. Egipatska religija se postepeno širila diljem područja Rimskog Carstva o čemu svjedoče arheološki nalazi.³⁰⁷ Krajem 3. stoljeća Teba gubi svoj utjecaj nakon preseljenja staroegipatskog vjerskog središta u Panopol, pa onda u Aleksandriju. U Aleksandriji su djelovali najvažniji poganski znanstvenici i mislioci. Nakon donošenja Milanskog edikta staroegipatske poganske religije počele su propadati, a kršćanstvo je postala službena religija Rimskog Carstva.³⁰⁸

8.2. Židovstvo

Židovi su također imali svoju dijasporu u Egiptu i nastanjivali su većinom prostor grada Aleksandrije tijekom Ptolomejske dinastije. Njihov odnos s vlasti bio je prijateljski s ponekim napetim situacijama koje su bile političke naravi te nema traga progona i

³⁰⁴ TOMORAD 2023: 274.

³⁰⁵ TOMORAD 2023: 275.

³⁰⁶ TOMORAD 2023: 275.

³⁰⁷ TOMORAD 2023: 280.

³⁰⁸ TOMORAD 2023: 280.

neprijateljstva prema Židovima sve do vremena rimske vladavine tijekom kraja 1. stoljeća pr. Kr.³⁰⁹ Židovi su postavljeni na službe u administrativnoj i financijskoj hijerarhiji u Egiptu, tijekom Ptolomejske dinastije te su još služili kao poreznici, bankarski službenici i obrtnici, ali nisu imali državljanstvo nego su dobivali određene povlastice.³¹⁰ Bilo im je dozvoljeno imati vlastitu zajednicu koju je vodio glavni sudac (etnarh) koji je vodio poslove zajednice, te su dijelili pravdu i nadzirali provedbu ugovora i uredbi.³¹¹

Tijekom Augustove vladavine pozicija etnarha je ukinuta i umjesto njega uvedeno vijeće staraca. Dozvoljeno im je da žive prema svojim zakonima što je uključivalo pravo na izgradnju sinagoga, održavanje vlastitih sudova u skladu sa svojim običajima, obrazovanje svoje mladeži u židovskoj tradiciji, osnivanje javnih institucija i izbor vlastitih dužnosnika.³¹² Broj Židova u Aleksandriji znatno je opao nakon pobune od 115. do 117. godine. U Aleksandriji za vrijeme rimskog principata živjelo je 180 000 Židova što je činilo 30 do 36 posto ukupnog stanovništva grada.³¹³

8.3. Kršćanstvo

Kršćanstvo se u svijesti pogana pojavilo kao varijanta judaizma, a ne kao nova religija te je vjerojatno u svojim ranim danima dolazilo do velike zabune kao rezultat toga.³¹⁴ Krajem prvog stoljeća mogu se pronaći dokazi da su se članovi imperijalne obitelji Flavije Klemen i njegova žena preobratali na kršćanstvo.³¹⁵ Egipćani su spremno prihvatili kršćanstvo koje je razvilo nekoliko koncepata koji su im već bili otprije poznati.³¹⁶ Njihov poseban doprinos bio je koncept fizičkog povlačenja iz materijalnog svijeta prvo kao pustinjaci u pustinjskim pećinama, a kasnije samostanima.³¹⁷ Fragment teksta evanđelja prema Ivanu pruža dokaze o kršćanstvu u dolini Nila u drugoj četvrtini 2. stoljeća.³¹⁸ U Aleksandriji se razvija kršćanska teologija koja se odvojila od utjecaja židovske tradicije i približila se tradiciji grčkih filozofskih ideja nakon što je židovska zajednica gotovo bila uništena u gradu tijekom pobune

³⁰⁹ TRIPOLITIS 2002: 64-65.

³¹⁰ TRIPOLITIS 2002: 65.

³¹¹ TRIPOLITIS 2002: 65.

³¹² TRIPOLITIS 2002: 65.

³¹³ DELIA 1988: 288.

³¹⁴ NORTH 2007: 357.

³¹⁵ FERGUSON 1970: 127.

³¹⁶ DAVID-DAVID 1993: 36.

³¹⁷ DAVID-DAVID 1993: 36.

³¹⁸ *Britannica* s. v. „Roman and Byzantine Egypt (30 BCE–642 CE)“ [<https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt/Roman-and-Byzantine-Egypt-30-bce-642-ce>] 12.6.2024.

od 115. do 117. godine.³¹⁹ Tada su postavljeni temelji za poučavanje poglavara kršćanske katehetske škole kao što je to bio Klement Aleksandrijski. U 3. stoljeću, postojalo je tekstualno i teološko djelo najvećeg kršćanskog neoplatonista Origena bez kojega ne bi postajala koherentna novozavjetna tradicija.³²⁰

Cijelo 3. stoljeće, počevši od vladavine Septimija Severa, obilježeno je nizom loših vojnih, društvenih i gospodarskih uvjeta kao što su barbarske invazije, krvavi građanski ratovi, izbijanje kuge, glad i ekonomska kriza.³²¹ Za ovakvo stanje u carstvu okrivljeni su kršćani koji su uvrijedili bogove ignorirajući ih i ne odajući im počasti što je izazvalo sustavni državni progon kršćana diljem carstva kojeg je započeo Decije (249. – 251.) 249. godine.³²² Prije općeg progona kršćana tijekom Trajanove vladavine došlo je do progona jedino ako su kršćani ušli u sukob s civilnim vlastima te ih se nije aktivno tražilo za progon.³²³ Daljnje opće progone, provodi car Dioklecijan kada je u veljači 303. godine, izdao edikt kojim se nalaže uništenje crkava, spaljivanje svetih pisama i otpuštanje svih kršćana iz državnih službi i ukidanje njihovih građanska prava.³²⁴ Dioklecijan abdicira svoje mjesto cara ispred vojske u ožujku 305. godine kod Nikomedije, a njegov suvladar Maksimijan (286. – 305.) morao je napraviti isto kod Milana.³²⁵

Krajem 4. stoljeća javlja se pojam poganstva u rimskom zakonodavstvu.³²⁶ Svi ljudi koji su štovali tradicionalne kultove smatrali su se poganima. Netolerancija kršćana prema starim božanstvima i vjerovanjima vjerojatno je uzrokovana zbog mnogobrojnih kršćanskih progona tijekom prva tri stoljeća svojega postojanja.³²⁷ Nakon donošenja edikta u Serdici (311.) i Milanu (313.) kada je kršćanstvo postala glavna religija u Rimskom Carstvu njezini vjernici nisu mogli tolerirati postojanje drugih bogova što je bilo suprotno njihovim vjerovanjima. Zato su krajem 4. stoljeća izbili mnogi vjerski sukobi između kršćana i pogana.

Konstantin Veliki, proglašen carem od strane svoje vojske tijekom srpnja 306. godine kod Yorka³²⁸, s svojim suvladarom Licinijem (308. – 324.) 313. godine donosi Milanski edikt kojim se svim stanovnicima Rimskog Carstva, posebno kršćanima, daje pravo da štuju bogove koje preferiraju te im je povratio imovinu, koja je bila oduzeta tijekom progona,

³¹⁹ KUIPER 2011: 106-107.

³²⁰ KUIPER 2011: 107.

³²¹ TRIPOLITIS 2002: 104.

³²² TRIPOLITIS 2002: 104.

³²³ NORTH 2007: 358.

³²⁴ GADDIS 2005: 29.

³²⁵ LIEU 1996: 63.

³²⁶ TOMORAD 2015: 148.

³²⁷ TOMORAD 2015: 148.

³²⁸ HARRIES 2010: 73.

kršćanima.³²⁹ Na koncilu u Niceji 325. godine, donijeta je odluka da se Arije i njegovi sljedbenici pošalju u progonstvo i nije im dozvoljen ulazak u Aleksandriju.³³⁰ Konstantin nakon što je postao jedini car osniva Konstantinopol 324. godine.³³¹ Tijekom vladavine Konstantina Velikog i Teodozija I. faraonska religija i kultura padaju pod utjecaj kršćanstva.³³² Konstantinovi nasljednici Konstans I. (337. – 350.) i njegov brat Konstantije II. (337. – 361.) vršili su progone pogana na teritoriju Rimskog Carstva. Godine 341. Konstans I i Konstantije II. zabranili su svaki oblik žrtvovanja. Nakon donošenja ovih edikta kršćani su upali u katakombe u Armantu, u kojima su se ukopavali sveti bikovi, i na svetim stelama su nacrtana tri crvena križa i natpis na kojem je bilo napisano Isusovo ime. Konstantije II. 342. ili 346. godine izdaje edikt kojim se poganski hramovi smiju osnovati izvan zidina gradova, ali samo u centrima zabave.³³³ Također je dao zatvoriti sve poganske hramove tijekom 346./353./354. ili 356. godine uz kaznu smrti ili progonstva, ako netko kroči unutar njih.³³⁴ Godine 356. ili 357. novi edikt je donesen u kojem se zabranjuju sve vrste magije. Za prakticiranje magije kazna je bila smrt ili visoke novčane kazne. Sredinom 4. stoljeća u Egiptu je sagrađen veliki broj manastira u kojima su boravili pustinjaci i monasi.³³⁵

Poganstvo je nakratko opet zaživjelo tijekom vladavine cara Julijana (361. – 363.). Od strane kršćana proglašen je otpadnikom (*apostata*).³³⁶ Godine 362. oprostio je aleksandrijskim poganima ubojstvo biskupa koji je upao u Serapej. Donio je odluku da kršćani ne smiju podučavati poganske znanosti te da trebaju platiti odštetu za učinjenu štetu nad poganskim hramovima. Njegovi nasljednici Jovijan (363. – 364.), Valentinijan I. (364. – 375.), Valent (364. – 375.) i Gracijan (367. – 383.) isprva su tolerirali poganske religije i uporabu magije. Zabranili su učenje astrologije koje je bilo kažnjivo smrću. Između 375. i 378. godine Valent, Gracijan i Valentinijan II. (375. – 392.) donijeli su edikt u kojem svaki oltar i druga sveta mjesta poganskog žrtvovanja su zaplijenjena bez obzira jesu li guverneri pojedinih područja dopustili njihovo korištenje ili ne.³³⁷ U isto vrijeme između 375. i 378. godine obnovili su Izidin hram u Ostiji. Gracijan, Valentinijan II. i Teodozije I. 380. godine donijeli su edikt kojim su sva poganska mjesta izgubila status hramova i crkava. Godine 382. donijeli su novi

³²⁹ LEPPIN 2007: 104.

³³⁰ *Soz. Hist. Ecc.*, 1, XXI.

³³¹ LIEU: 8.

³³² ARNOLD 2001: 124.

³³³ TOMORAD 2015: 149.

³³⁴ TOMORAD 2015: 149.

³³⁵ TOMORAD 2023: 280.

³³⁶ TOMORAD 2015: 149.

³³⁷ TOMORAD 2015: 150.

edikt kojim su svi poganski hramovi ostali otvoreni javnosti kao mjesta umjetničkih događanja i festivala, ali sa zabranom žrtvovanja.

Godine 383. poganski hramovi diljem Rimskog Carstva zatvoreni su naredbom cara Teodozija.³³⁸ Teodozije je naredio prefektu Egipta da zabrani sva njihova drevna žrtvovanja i običaje.³³⁹ Godine 386. Teodozije I. dozvoljava lokalnim vladarima da mogu sami odlučiti koga će postaviti kao vrhovnog svećenika poganskih vjerovanja. Magija je ponovno bila zabranjena 389. godine.³⁴⁰ U koptskim tekstovima magija je ostala do kraja 8. stoljeća kao simbol praznovjerja i poganstva u Egiptu.³⁴¹ Edikti koje izdaju Teodozije 391. godine i Valentinijan III. (424. – 455.) 435. godine, odobrili su uništenje poganskih vjerskih građevina što je značilo da su u Egiptu većina hramova prenamijenjena u druge svrhe ili uništena od strane kršćana, a antički bogovi su većinom bili napušteni.³⁴² Serapej u Aleksandriji je uništen nakon izdavanja Teodozijeovog edikta od strane kršćanske rulje koju je predvodio patrijarh Aleksandrije Teofil.³⁴³ Također je uništen Izeum i oštećena aleksandrijska Knjižnica.³⁴⁴ Pogani u Aleksandriji bili su ogorčeni uništenjem hramova i znanstvenih institucija. Zato su se počeli sukobljavati protiv kršćana čime su počele velike vjerske pobune u Aleksandriji.³⁴⁵

Teodozije 392. godine donosi edikte kojim se zabranjuju svi pogrebni obredi i ceremonije bez obzira jesu li to bili privatna ili javna manifestiranja poganskih vjerovanja.³⁴⁶ Takve odluke ugrozile su mnoge štovatelje poganskih i staroegipatskih religijskih tradicija.³⁴⁷ Godine 395. Arkadije (383. – 408.) i Honorije (395. – 423.) donose edikte u kojima su poganski festivali izgubili status blagdana. Zabranili su donošenje bilo kakvih žrtvi na tim festivalima. A ako je netko uhvaćen pri žrtvovanju kazna za to bila je smrt za svakog prijestupnika. Također su donijeli novi edikt 399. godine kojim se svaki poganski hram u ruralnim dijelovima Carstva morao uništiti. Njihovi edikti doveli su do velikog uništenja poganskih centara diljem područja Carstva i svi štovatelji poganskih religija su postupno progonjeni.³⁴⁸ Tijekom 4. stoljeća, patrijarsi Aleksandrije učvrstili su svoj položaj nad

³³⁸ WILKINSON 2003: 22.

³³⁹ Zos., 4, 49/77.

³⁴⁰ TOMORAD 2015: 150.

³⁴¹ TOMORAD 2015: 152.

³⁴² WILKINSON 2003: 22.

³⁴³ DELIA 1992: 1463.

³⁴⁴ TOMORAD 2015: 153.

³⁴⁵ TOMORAD 2023: 155.

³⁴⁶ TOMORAD 2015: 150.

³⁴⁷ TOMORAD 2015: 152.

³⁴⁸ TOMORAD 2015: 151.

egipatskim svećenstvom te je aleksandrijski papa imao veliki utjecaj u crkvi i natjecao se s carigradskim patrijarhom za crkvenu prevlast u Istočnom Rimskom Carstvu.³⁴⁹

Godine 415. Honorije i Teodozije II. (402. – 450.) dodjeljuju sva poganska vlasništva i mjesta kršćanima, a 423. godine svaki poganin je prognan i sva imovina im je oduzeta. Teodozije II. i Valentinijan III. zabranili su svaki oblik poganstva 435. godine. Poganski hramovi i svetišta morali su biti uništeni i zamijenjeni križevima kao simbol kršćanstva. Opozicija primjenjivanju ovih novih zakona značila je smrtnu kaznu.³⁵⁰ Koncil u Kalcedonu 451. godine došao je do zaključka da su u Kristu postajale dvije prirode na što su kler, redovnici i laici iz Egipta i Palestine, reagirali nasilno jer su to smatrali poricanjem Kristovog vrhovnog značenja božanske prirode.³⁵¹ Papa Leon I. radeći preko svojih legata podržavao je učenja Aleksandrijskog patrijarha Kirila na koncilu koja su na kraju izazvala nezadovoljstvo.³⁵² U prvoj polovici 5. stoljeća, dogodio se mnogobožački književni preporod u gradu Panopolu te su tamo fanatični redovnici napadali nekršćanske hramove i krali kipove i magične tekstove.³⁵³

Prvu polovicu 5. stoljeća u Egiptu su obilježili sukobi kršćana s ostatkom poganskih vjerovanja. Godine 415. fanatični kršćani ubijaju filozofkinju i matematičarku Hipatiju u Aleksandriji.³⁵⁴ Ubili su je u crkvi sv. Mihaela zato što je odbila prijeći na kršćanstvo te zato što je imala veliki utjecaj na bizantskog prefekta u Egiptu, Oresta.³⁵⁵ Do 4. i 5. stoljeća, koptska umjetnost koja je koristila kršćanske motive postala je karakteristična umjetnost kršćanskog Egipta. Nakon arapskog osvajanja Egipta, arapski jezik zamijenio je koptski, koji je zadnji put progovoren tijekom 17. stoljeća. Jezik preživljava danas kao liturgijski jezik Koptske Crkve te je iskorišten kako bi se preveli egipatski hijeroglifi i dobile informacije o načinu izgovora antičkog egipatskog jezika.³⁵⁶

Staroegipatska filozofija preživjela je u Aleksandriji i u hramu File.³⁵⁷ Godine 517. Ivan Filopan preuzima vodstvo nad starim znanstvenim institucijama čime dolazi do prekida utjecaja poganske znanosti u Aleksandriji. Car Anastazije (491. – 518.) na kratko vrijeme prekida progone pogana i manjih zabranjenih kršćanskih sekti čime se postigao kratkotrajan

³⁴⁹ *Britannica* s. v. „Alexandria“ [https://www.britannica.com/place/Alexandria-Egypt] 23.6.2024.

³⁵⁰ TOMORAD 2015: 151.

³⁵¹ GRANT 1998: 74.

³⁵² LOUTH 2008: 103.

³⁵³ KUIPER 2011: 112.

³⁵⁴ *Britannica* s. v. „Hypatia“ [https://www.britannica.com/biography/Hypatia] 1.7.2024.

³⁵⁵ TOMORAD 2015: 158.

³⁵⁶ DAVID-DAVID 1993: 37.

³⁵⁷ TOMORAD 2015: 160.

miran suživot između različitih vjera.³⁵⁸ Justin I. (518. – 527.) i Justinijan I. pokušali su obnoviti ortodoksnu Kršćansku Crkvu čime su započeli nove progone svih koji ih nisu podržavali i zabranili su sve poganske vjere koje su se do tada uspjele održati. Godine 535. se odvijao zadnji festival posvećen staroegipatskom bogu. Tada su Justinijanovi vojnici svećenike Izide u hramu Zeusa Amuna stavili u roblje. Hram kojega je sagradio Aleksandar Veliki 331. godine pr. Kr. tijekom svojega boravka u Egiptu bijaše uništen. Staroegipatski kipovi i simboli poganstva iz hrama poslani su u Konstantinopol.³⁵⁹ Egipatska religija uspjela je preživjeti mnogobrojne kršćanske progone i sukobe sve do 543. godine kada Justinijan I. zatvara hram u Fileu i kroz neko vrijeme ga pretvorio u kršćansku crkvu. Posljednji pokušaj obnavljanja staroegipatske religije 552. godine u hramu u Kom Ombu. Egipatska religija je uspjela preživjeti među ljudima do kraja 6. stoljeća. Mnogi egipatski religijski simboli preživjeli su do danas u Koptskoj Ortodoksnoj Crkvi.³⁶⁰

9. Znanost i tehnologija u grčko-rimskom razdoblju

Aleksandrija za vrijeme vladavine ptolomejske dinastije pripadala je „zlatnom dobu grčke znanosti“ tijekom kojeg se javljaju najpoznatiji predstavnici antičke znanosti kao što su Euklid, Arhimed, Eratosten, Apolonije i Herofil. I u ovo doba javlja se napredak i u tehnološkom smislu. Najpoznatiji izumitelj bio je Ktesibije, kada su izumljeni strojevi poput zupčanika, pumpe, složene remenice, katapult koji je pronašao široku primjenu, geodetski instrumenti, hidrauličko orgulje i mehanički satovi.³⁶¹ Grad je bio mjesto okupljanja učenjaka iz cijelog poznatog svijeta kako bi podučavali, učili, raspravljali i kako bi stvorili najveću knjižnicu u starom svijetu.³⁶² Aleksandrijsku Knjižnicu osnovao je učenjak Demetrije Falerski početkom 3. stoljeća pr. Kr.³⁶³ Demetrije je vladao Atenom kao Kasanderov regent koji nakon Antigonidskog osvajanja Pireja, bježi i ide u progonstvo iz Atike u 307. godini pr. Kr. te od Ptolomeja I. Sotera dobiva političko utočište u Egiptu gdje se nastanjuje u Aleksandriji.³⁶⁴ Planira pretvoriti Aleksandriju u repliku Atene za što je dobio puno odobrenje od Ptolomeja. U tu svrhu počeo je graditi istraživački institut koji je napravljen na modelu Aristotelskog Liceja i koji je bio posvećen devetero božanskim ženama koje su bile pokroviteljice

³⁵⁸ TOMORAD 2015: 160.

³⁵⁹ TOMORAD 2015: 161.

³⁶⁰ TOMORAD 2015: 161.

³⁶¹ RIHLL 2010: 409.

³⁶² MACLEOD 2004: 35.

³⁶³ DELIA 1992: 1449.

³⁶⁴ DELIA 1992: 1449.

umjetnosti, nazivane Muzama, po čemu je cijeli hramski kompleks dobio ime Muzej.³⁶⁵ Muzej je u svojem sastavu sadržavao aleksandrijsku Knjižnicu, Eksedru, gdje su se filozofi i ostali učenjaci sastajali kako bi se bavili intelektualnim raspravama te javno šetalište, park, zoološki vrt i blagovaonica.³⁶⁶ Procjenjuje se da je Knjižnica tijekom 50. godine pr. Kr. sadržavala od 400 000 do 700 000 svezaka papirusa koji su mogli sadržavati nekoliko kratkih radova ili biti dio nečijeg remek djela.³⁶⁷

Razvoj grčke medicine tijekom klasičnog i helenističkog razdoblja služila je kao pozadina za razvoj rimske medicine.³⁶⁸ Najraniji dodiri Rima s grčkom medicinom javlja se dolaskom iscjediteljskih kultova nakon epidemija kuge koje su izbile u Rimu.³⁶⁹ U Aleksandriji se javlja praksa sustavnog ljudskog seciranja za koje su bili važni Herofil i Erazistrat, čiji se termini za razne dijelove tijela još uvijek koriste u latinskom obliku.³⁷⁰ U helenističkoj Aleksandriji i kasno republikanskom Rimu, dolazi do velikih napretka u kirurškim tehnikama koje nam prenosi Celzo.³⁷¹ Astronomija je bila također važan dio znanstvenih istraživanja u ptolomejskom Egiptu. Ptolomejska astronomija u dvije knjige „*Almagesta*“, koju je napisao sam Ptolomej, daje nam osnovne pretpostavke da su nebesa sferna i rotiraju se kao takva, da je Zemlja također sfera koja se nalazi u sredini neba, pa da je sama Zemlja toliko mala da se može smatrati točkom u odnosu na svoju udaljenost s nebesima te da Zemlja miruje.³⁷² Ptolomej je u svom radu također razvio nove matematičke metode koje su skoro slične modernim metodama trigonometrije.³⁷³

Pokroviteljstvo je bilo važan dio tehnološkog napretka u grčko-rimskom razdoblju.³⁷⁴ Uobičajeni način na koji se obavljao posao bio je da pokrovitelj naruči obrtnika, opskrbi ga materijalima ako su bili vrijedni te ga plati za njegov rad na predmetu koji je on obavljao u vlastitim prostorijama u vlastito vrijeme.³⁷⁵ Ovakvo uređenje dovelo je do jednog od najpoznatijeg slučaja prijevare u povijesti kada je pokrovitelj zlataru dao zlato zadane težine, on natrag njemu isporučio krunu iste težine, ali je naknadno podignuta tužba protiv zlatara s optužbom da je dio zlata zamijenio drugim metalom, pa je Arhimed zamoljen da istraži slučaj koji je on riješio kada je došao do zaključka tako da je ulazeći u kadu primijetio da se voda

³⁶⁵ DELIA 1992: 1449-1450.

³⁶⁶ MACLEOD 2004: 42.

³⁶⁷ DELIA 1992: 1458.

³⁶⁸ HANSON 2006: 492.

³⁶⁹ HANSON 2006: 492.

³⁷⁰ FLEMMING 2003: 451.

³⁷¹ HANSON 2006: 513.

³⁷² OLSON 2010: 118.

³⁷³ OLSON 2010: 118.

³⁷⁴ RIHLL 2010: 417.

³⁷⁵ RIHLL 2010: 417.

diže čime je otkrio specifičnu težinu krune nakon čega je zlatar bio kažnjen.³⁷⁶ Ptolomejevići dolaskom na vlast tehnološki poboljšavaju rad poljoprivrede. Uveli su izmjenjivanje žitarica koje troše dušik i usjeva mahunarki koji vežu dušik kako zemlja prekrivena muljem ne bi bila osiromašena dušikom te je uvedeno obnavljanje navodnjavanja zemljišta ostavljanjem zemlje da leži na ugaru.³⁷⁷ Egipat je bio bogat rudama željeza koji su se počeli rudariti tijekom grčko-rimskog razdoblja, a dokazi taljenja željeza pronađeni su kod Meroe gdje se talilo od 3. stoljeća pr. Kr. do rimskog perioda.³⁷⁸ Prema sačuvanom papirusu Egipćani su tijekom rimske vladavine znali kemijski proces pozlaćivanja metala tijekom kojeg procesa se koristila živa, pa su svi u blizini radionice uvijek bili u opasnosti od trovanja živom.³⁷⁹

10. Urbanizam i grad u grčko-rimskom razdoblju

Urbanizam u Egiptu, može se pratiti od preddinastičkog perioda kada se počinju javljati gradovi koji pokazuju karakteristike urbanizacije na područjima uz rubove poplavne ravnice i u delti Nila.³⁸⁰ Arheološki dokazi s nalazišta od Elefantine u Gornjem Egiptu do naselja Buto u Sjeverozapadnoj delti Nila pokazuju značajke početaka urbanizacije.³⁸¹ Urbanizacija se nastavila tijekom Starog i Srednjeg kraljevstva. Važno nalazište za domaću arhitekturu i evoluciju naselja tijekom ptolomejskog i rimskog razdoblja, pokazao se poljoprivredni grad Karanis u Fajumu, koji zbog svojeg neobično dobrog stanja očuvanosti postaje ključno za naše razumijevanje egipatskih naselja u Fajumu.³⁸² Pristupi urbanizaciji usvojeni u naseljima u Egiptu, bili su drugačiji od Aleksandrijskog, koji je bio planiran u shemi pravilne šahovske ploče s blokovima pravilnih dimenzija, dijelom zbog lokalnih zahtjeva i njihovih odnosa prema normama.³⁸³ Grad Filadelfija je osnovan za vrijeme vladavine Ptolomeja II., nije bio sagrađen sa zidovima, ali ga je karakterizirala mreža ulica i blokova jednakih dimenzija. Filadelfija je danas uništena, a podjelu naselja na stambene blokove nepravilnog oblika, urbana je karakteristika rimskog razdoblja u Fajumu.³⁸⁴ Glavne ceste u Filadelfiji su se kretale od sjevera prema jugu, dok su sporedne ulice išle kroz cijelo naselje od istoka prema zapadu. U Egiptu je usvojen urbani plan po kojem je par cesta išlo

³⁷⁶ RIHLL 2010: 417.

³⁷⁷ WELLS 2001: 357.

³⁷⁸ SCHEEL 1989: 17-18.

³⁷⁹ SCHEEL 1989: 33.

³⁸⁰ MOELLER: 1.

³⁸¹ MOELLER: 59.

³⁸² MOELLER: 33-34.

³⁸³ DAVOLI 2010: 359.

³⁸⁴ DAVOLI 2010: 360.

kroz cijeli urbani centar.³⁸⁵ Karakteristika mnogih naselja u Egiptu tijekom grčko-rimskog razdoblja, bila je nedostatak središnjeg trga (*agora*) nego su naselja često imali popločanu ulicu koja je imala vjerske svrhe kada se koristila kao put procesija tijekom svetkovina lokalnih bogova (*dromos*).³⁸⁶ Naselja tijekom Kasnog, ptolomejskog i rimskog razdoblja, karakterizirao je veliki broj hramova, kapela i veliki hramski ograđeni prostor, koji se za vrijeme kasnog rimskog razdoblja koristio za smještaj vojnih baza, kao što je to bilo u Luksoru i ostalim mjestima.³⁸⁷

Grad je definiran svojim političkim, gospodarskim i društvenim odnosima prema okolnom selu.³⁸⁸ Aleksandrija je jedan od najvećih gradova antičkog svijeta te nijedan drugi grad prije 3.stoljeća pr. Kr., nije dosegao broj od 100 000 stanovnika.³⁸⁹ Širenje grada se zamjetno usporilo nakon 300. godine pr. Kr., potpuno zastalo nakon 240-ih godina pr. Kr., a tijekom 1. i 2. stoljeća pr. Kr., postupno gubi stanovnike.³⁹⁰ Stalni domaći nemiri od 200. godine pr. Kr. nadalje, u Fajumu smanjili su dotok prihoda te zbog takvih događanja Aleksandrija nije mogla imati kontinuiranu fazu razvoja kao što ju je imao Rim.³⁹¹ Tijekom rimskog razdoblja, građani Aleksandrije su posjedovali i iznajmljivali prostor oko grada i u drugim regijama Egipta.³⁹² Iako je grad tijekom ranog rimskog razdoblja bio u silaznoj putanji još uvijek je zadržao svoje središnje značenje kao mjesto gdje je lokalno stanovništvo dolazi po više obrazovanje. Uz knjige i obrazovanje ljudi su još dolazili u Aleksandriju po potrebne alate i strojeve potrebne za poljoprivredne poslove. U jednom dokumentu iz 4. stoljeća o pošiljci osovina za vodena kola koja su uvezena kroz Aleksandriju što pokazuje da je grad, koji je tijekom kasnog rimskog razdoblja izgubio svoj prijašnji prestiž, još je uvijek zadržao važnost u kulturnim, administrativnim i gospodarskim aktivnostima i svakodnevnim potrebama zemlje.³⁹³ Gomila aleksandrijskih pogana tijekom nemira protiv kršćanstva 356. godine pljačkaju novo posvećenu Veliku Crkvu te rade lomaču napravljenu od crkvenog namještaja i zavjesa u obližnjoj ulici.³⁹⁴

³⁸⁵ DAVOLI 2010: 361.

³⁸⁶ DAVOLI 2010: 363.

³⁸⁷ DAVOLI 2010: 363.

³⁸⁸ MORRIS 2005: 27.

³⁸⁹ SCHEIDEL 2004: 1.

³⁹⁰ SCHEIDEL 2004: 8-9.

³⁹¹ SCHEIDEL 2004: 9.

³⁹² CAPPONI 2004: 122.

³⁹³ ABD-EL-GHANI 2004: 178.

³⁹⁴ HAAS 2004: 217.

11. Arapsko osvajanje Egipta

Muhamed je bio trgovac koji je 610. godine, počeo propovijedati novu monoteističku vjeru koja se zvala Islam.³⁹⁵ Godine 622. zbog poteškoća i gubitka potpore prisiljen je napustiti Meku za grad 300 kilometara sjeverno koji će se kasnije nazivati Medina gdje se njegov broj sljedbenika drastično povećao.³⁹⁶ Uspio je dobiti daljnje sljedbenike napadajući karavane, kampove i sela te se 630. godine, vratio u Meku u kojoj je do svoje smrti dvije godine kasnije imao kontrolu nad većinom Arabije, a ostatak prostora pod svoju kontrolu stavio je prvi kalif Abu Bakr (632. – 634.).³⁹⁷ Arapi pod generalom Kalidom 634. godine, ulaze duboko u Perziju.³⁹⁸ Također iste godine napadaju Siriju, gdje pobjeđuju rimsku vojsku kod Bosre, a sljedeće godine, Kalid opsjeda glavni grad Sirije, Damask, koji se predaje tako što je prefekt grada potpisao sporazum kojim su stanovnici grada i crkve ostali pošteđeni.³⁹⁹ Prije pada grada Heraklije šalje svoga brata Teodora sa snažnom vojskom da oslobodi Damask, ali tijekom bitke kod rijeke Jarmuk, između njega i Kalida arapske snage na kraju uspijevaju pobijediti. Heraklije koji se nalazio u Antiohiji, kada je primio vijest o porazu, odlučuje se vratiti u Konstantinopol.⁴⁰⁰

Ostale su nam sačuvane neke početne reakcije na početak arapskih osvajanja. Jedan od tih izvora je božićna propovijed patrijarha Jeruzalema Sofronija. U svojoj propovijedi održanoj na Božić 634. godine, govori kako su arapska osvajanja, koja su uspjela osvojiti Palestinu i okupirati Betlehem, spriječila kršćanske hodočasnike da posjete mjesto Isusovog rođenja prvi puta u povijesti zapravo božanska kazna zbog kršćanskih grijeha.⁴⁰¹ Situaciju je poistovjetio s onom od Adama kojemu je zabranjen ulazak u raj, a situaciju jeruzalemskih kršćana s onom od Davida.⁴⁰² Nije bio svjestan ugroze od Muhameda i Islama što se vidi po tome što ih nije spomenuo nego su Arapi bili grozni bezvjerni osvajači bez vjerskih nagona te je ovu nesreću smatrao pravom prilikom za ponovno posvećenje kršćanskim načelima i hrabro predvidio kršćansku pobjedu nad iznenadnim neprijateljem.⁴⁰³ Jeruzalem se 637. ili 638. godine, predaje pred arapskim osvajačima.⁴⁰⁴ Tamo general Amr ibn al'Asi, predlaže

³⁹⁵ CONRAD 2008: 190.

³⁹⁶ CONRAD 2008: 190.

³⁹⁷ CONRAD 2008: 190.

³⁹⁸ BUTLER 1902: 161.

³⁹⁹ BUTLER 1902: 161.

⁴⁰⁰ BUTLER 1902: 161-162.

⁴⁰¹ KAEGI 1969: 139.

⁴⁰² KAEGI 1969: 140.

⁴⁰³ KAEGI 1969: 140.

⁴⁰⁴ PIRENNE 1937: 149.

svoj plan napada na Egipat kalifu Omaru (634. – 644.), koji ga odbija.⁴⁰⁵ Amr se vraća svojoj opsadi Cezareje, koji je bio pod vodstvom Heraklijevog sina Konstantina, kada dobiva pismo od kalifa da se predomislio i dopušta mu da napadne Egipat.⁴⁰⁶ Pod okriljem tame i u tajnosti odveo je svoju vojsku prema jugu prema granici Palestine i Egipta, gdje stiže do Rafe, kada do njega stiže nova poruka u kojoj kalif iznosi svoje brige da Amr ide prema katastrofi i naređuje mu da ako se još uvijek nalazi u Palestini da se vrati, a ako je već prešao granicu u Egipat da nastavi i da će se on moliti za njegov uspjeh i poslati mu pojačanje ako zatreba.⁴⁰⁷ On se još uvijek nalazio na području Palestine, ali je odlučio nastaviti naprijed prema Egiptu.

Bizantinska obrana u Egiptu, tijekom 7. stoljeća brojala je oko 25 do 30 000 vojnika, koji su bili egipatskog podrijetla.⁴⁰⁸ Patrijarh Aleksandrije Kir plaćao je danak arapskom generalu Amru, kako bi spriječio pohod na Egipat.⁴⁰⁹ Za obranu Egipta poduzete su neke mjere obrane kao što je iskopavanje jarka oko utvrde Babilon blizu Memfisa, druge utvrde su također ojačane te mnogi zidovi oštećeni tijekom rata s Perzijom su popravljani.⁴¹⁰ Peluzij je bio antički i jako utvrđeni grad pun starih egipatskih spomenika, crkava i samostana koji je bio ključan za obranu istočne strane Egipta jer je svojom važnom pozicijom zapovijedao pustinjskim prilazima, obalom i vodenim putem koji vodi u deltu Nila.⁴¹¹ Amr je mogao osvojiti grad samo jurišanjem ili izgladnjivanjem jer nije imao nikakve opsadne strojeve.⁴¹² Bez opsadnih strojeva nije uspijevaosvojiti grad mjesec ili dva sve dok nije uspio osvojiti jednu kapiju nakon neuspjelog pokušaja branitelja da napadom prekinu opsadu.⁴¹³ Godine 640. glavni general za sve bizantske snage u Egiptu Teodor i patrijarh Aleksandrije povlače se u dobro obrambene zidine utvrde Babilon koje Amr nije imao načina probiti zidine pa je odlučio poslati po pojačanje od kalifa Omara koje nije dolazilo, a vrijeme je bilo od iznimne važnosti. Pošto se arapski general nije htio povući zbog nedostatka vojske kako bi osvojio Babilon odlučuje provesti diverziju kojom bi krenuo na Fajum na zapadnoj strani obale rijeke Nil.⁴¹⁴ Proveo je tjedne u Fajumu boreći se s manjim kontingentima bizantske vojske poslani iz Babilona sve dok nije dobio na vremenu za dolazak Omarovih pojačanja koji konačno stižu u Heliopol. Amr je time dobio dodatnih 12 000 vojnika.⁴¹⁵ Njegova taktika bila je da se

⁴⁰⁵ BUTLER 1902: 194.

⁴⁰⁶ BUTLER 1902: 195.

⁴⁰⁷ BUTLER 1902: 196.

⁴⁰⁸ KAEGI 1998: 38.

⁴⁰⁹ KAEGI 1998: 44.

⁴¹⁰ BUTLER 1902: 207.

⁴¹¹ BUTLER 1902: 210.

⁴¹² BUTLER 1902: 210.

⁴¹³ BUTLER 1902: 211.

⁴¹⁴ BUTLER 1902: 218.

⁴¹⁵ BUTLER 1902: 226.

sukobi s rimskom vojskom na otvorenom bojištu dalje od Babilona što mu je i uspjelo jer bizantski general Teodor sa svojom vojskom napušta Babilon i susreće se s arapskom vojskom kod Heliopola gdje će se odvititi bitka koja će završiti katastrofalno za bizantsku vojsku izgubivši veliki broj vojnika koji su se pokušali vratiti u Babilon ploveći niz rijeku Nil.⁴¹⁶

Arapska vojska počela je opsjedati utvrdu Babilon u listopadu 640. godine, koju je branio garnizon od 5 000 do 6 000 vojnika, a zapovjednik utvrde bio je patrijarh Kir, koji jednu noć odlučuje pod okriljem tame pobjeći iz Babilona prema Aleksandriji, prepuštajući obranu zapovjedniku garnizona.⁴¹⁷ Heraklije nezadovoljan njegovom radnjom, proglašava ga izdajnikom te ga šalje u progonstvo.⁴¹⁸ U veljači 641. godine, car Heraklije umire i nasljeđuje ga njegov sin Konstantin III. koji nije bio na vlasti dugo vremena jer već u travnju iste godine i on umire.⁴¹⁹ Njihovom smrću počinje nasljedna kriza tijekom koje Heraklijeva druga žena i nećakinja Martina i njezin sin Heraklona gube moć, a za novog cara je izabran Konstans II., jedanaestogodišnji dječak i unuk Heraklija.⁴²⁰ Nestabilnost u carstvu uzrokovana Heraklijevom i Konstantinovom smrću se nastavila do 642. godine kada general Valentin diže pobunu za vrijeme trajanja arapskog osvajanja Egipta i početkom arapskog osvajanja Cirenaike.⁴²¹ Vijest o smrti cara loše je utjecala na moral obrane utvrde Babilon. Posljednji arapski napad dogodio se početkom travnja 641. godine na Veliki Petak nakon čega se dogodila evakuacija na Uskršnji Ponedjeljak i konačan pad utvrde.⁴²² Arapska vojska nakon osvajanja Babilona kreće prema Aleksandriji.

Između rimskih zapovjednika u Egiptu nastao je razdor zbog mržnje i ljubomore ponajprije između Domentijana, Menasa i Teodora zbog kojih je u Aleksandriji nastao građanski rat.⁴²³ U ovo vrijeme vraća se i Kir koji s 'Arom sklapa ugovor o predaji Aleksandrije u studenom 641. godine.⁴²⁴ Ugovorom je zagarantirana isplata fiksnog danka, primirje od jedanaest mjeseci koje će se prekinuti u rujnu 642. godine, tijekom primirja nitko neće obavljati vojne operacije, garnizon Aleksandrije će otići iz grada morskim putem te će im biti dopušteno da sa sobom uzmu sve što posjeduju, a rimski vojnik koji želi proći kopnom morat će platiti mjesečni danak do kraja putovanja, nijedna rimska vojska neće pokušati opet

⁴¹⁶ BUTLER 1902: 230-233.

⁴¹⁷ BUTLER 1902: 250-254.

⁴¹⁸ BUTLER 1902: 264.

⁴¹⁹ KAEGI 1992: 67-68.

⁴²⁰ KAEGI 1992: 68.

⁴²¹ KAEGI 1992: 68.

⁴²² BUTLER 1902: 273.

⁴²³ BUTLER 1902: 310-312.

⁴²⁴ BUTLER 1902: 320.

osvojiti Egipat, Muslimani neće konfiscirati kršćanske crkve, Židovi će moći ostati u Aleksandriji i na kraju su ugovorom zatraženi rimski taoci.⁴²⁵ Primirje je dalo dovoljno vremena da ugovor ratificiraju Rimski car i kalif Omar.⁴²⁶ Nedugo nakon pada Aleksandrije i ostatak Egipta je konačno osvojen 642. godine.⁴²⁷ Aleksandrijska Knjižnica i Muzej su uništeni nedugo nakon osvajanja Aleksandrije od strane generala Amra, a kalif Omar određuje da sve knjige koje se nisu slagale ili su proturječile Kuranu dadu spaliti.⁴²⁸ Navodno ih arapski general Amr spaljuje tako da ih koristi za grijanje 4 000 javnih kupališta u Aleksandriji punih šest mjeseci.⁴²⁹ Godine 645. bizantska vojska pod Manuelom nastoji povratiti Egipat od Arapa, ali ne uspijeva u tom pothvatu i pogiba.⁴³⁰

Dolaskom Arapa na vlast kršćanstvo prestaje biti državna religija i zamjenjuje ga Islam.⁴³¹ Patrijarh egipatskih kršćana Benjamin od Arapa je dobio puno odobrenje da vlada svojim ljudima i upravlja poslovima Crkve čime je Benjamin spasio Koptsku Crkvu od izumiranja.⁴³² Koptska zajednica se uspjela održati do današnjih dana i s time očuvati svoje vjerske običaje, jezik i umjetnost. Dolaskom Arapa na vlast ponovno dolazi do promjena u Egiptu. Uveli su porezni sistem koji se temeljio na rimskom gdje je uveden osobni porez koji je vjerojatno sličio porezu na dohodak te porez na zemlju.⁴³³ Osobni porez je vjerojatno bio fiksni, dok je porez na zemlju ovisio o rijeci Nil i općenitim uvjetima poljoprivrede.⁴³⁴ Imamo očuvane papiruse iz ovog razdoblja koji nam daju uvid u najranije dokaze o postojanju muslimanskih posjednika imanja u ruralnom Egiptu.⁴³⁵ Možemo primijetiti integraciju muslimanskih zemljoposjednika u poljoprivredni i trgovački sistem koji se prostirao cijelim Donjim Egiptom i u kojem su poljoprivrednici i trgovci putovali deset dana po rijeci Nil kako bi dostavili svoj proizvod do tržnice u Aleksandriji.⁴³⁶ Fustat postaje novim glavnim gradom Egipta pod muslimanskom vlašću.⁴³⁷ Također se u papirusu vidi da je grad Rozeta postao važna prijenosna točka između Fustata i Aleksandrije stoljeće prije svoga osnivanja.⁴³⁸ Nakon mirovnog ugovora kršćani su postali štićeni narod koji je trebao plaćati danak za zaštitu svojih

⁴²⁵ BUTLER 1902: 320.

⁴²⁶ BUTLER 1902: 330.

⁴²⁷ PIRENNE 1937: 149.

⁴²⁸ DELIA 1992: 1465.

⁴²⁹ Ibn'Abd al-Hakam, *Futuh Misr*, TOMORAD 2023: 294.

⁴³⁰ KAEGI 1998: 61.

⁴³¹ BUTLER 1902: 439.

⁴³² BUTLER 1902: 443.

⁴³³ MARSHAM 2009: 487.

⁴³⁴ BUTLER 1902: 451.

⁴³⁵ SIJPESTEIJN 2004: 115.

⁴³⁶ SIJPESTEIJN 2004: 115.

⁴³⁷ SIJPESTEIJN 2004: 115.

⁴³⁸ SIJPESTEIJN 2004: 116.

domova i zaštitu protiv stranih neprijatelja.⁴³⁹ Upravni poslovi ostali su nepromijenjeni i Rimljani su zadržali svoje pozicije te su se neki preobratali na Islam te je također ostalo mnogo nepopunjenih pozicija nakon odlaska Rimljana što su popunili koptski kršćani što je značilo da se ubrzo sve državne poslove obavljali kršćani.⁴⁴⁰

12. Zaključak

Tijekom grčko-rimskog razdoblja dolazi do mnogobrojnih promjena u različitim segmentima kao što su društvo, kultura, religija i dr. Dolaskom Rimljana na vlast pod Oktavijanom dolazi do novog društvenog raslojavanja. Dno društvene hijerarhije činili su robovi čiji se udio u stanovništvu povećao tijekom rimske vladavine. Tijekom cijelog rimskog razdoblja Egipat je bio pod izravnom upravom cara. Nitko tko nije dobio prijašnje dopuštenje od cara nije smio kročiti u zemlju. U kulturnom smislu grčki i rimski vladari nastojali su se prikazivati u tradicionalnim faraonskim obilježjima. Rimljani su bili zadivljeni egipatskom arhitekturom. Obnavljali su stare hramove kao i Ptolomejevići prije njih. Građevine kao što su obelisci završili su u raznim dijelovima Carstva, a pogotovo u samome Rimu. Njih su carevi prenosili ili radili njihove kopije kroz cijelo razdoblje rimske vladavine. Postoje ostatci egipatske kulture u Hrvatskoj. To je vidljivo po sfigama koje su bile prenesene iz Egipta u Dioklecijanovu palaču. Također su Grci i Rimljani prihvatili staroegipatske načine ukopa iz kojeg su razdoblja nastali Fajumski portreti. Aleksandrija je postala najveća trgovačka i gospodarska luka na Mediteranu. Kroz Aleksandriju su prevozilo žito koje je hranilo cijeli Rim. Grad Aleksandrija je bio važan u helenističkom svijetu zbog razvoja znanosti. U Egiptu dolazi do promjena u vjerskim običajima i vjerovanjima. S vremenom je staroegipatsku religiju potisnulo kršćanstvo koje se javlja u Egiptu tijekom 2. stoljeća. Cijelo razdoblje prihvaćanja kršćanstva u Egiptu obilježeno je sukobima kršćana s poganima i manjim nepriznatim kršćanskim sektama. Staroegipatsko pismo i jezik ostalo je sačuvano u koptskim tekstovima koji su ostali sačuvani do današnjeg dana. Arapska osvajanja dovela su vlastite promjene u Egipat. Kao rezultat arapskih osvajanja Egipat je do današnjeg dana pod utjecajem islamske vjere.

Zbog svoje rijetke obrađenosti u stranim i domaćim radovima cijelo ovo razdoblje prikladno je za daljnja istraživanja.

⁴³⁹ BUTLER 1902: 448.

⁴⁴⁰ BUTLER 1902: 450.

13. Bibliografija

13.1. Izvori

Amm. Marc. – Amijan Marcelin (*Ammianus Marcellinus*)
Roman History, London: 1935.

App. – Apijan (*Appian*)
Roman History. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

Aug. – August (*Augustus*)
Res Gestae Divi Augusti. U: Jones, A. H. M. (1970) *A History of Rome through the Fifth Century*. London.

BD. – *Knjiga mrtvih*.
U: Uranić, Igor. *Mitologija egipatske knjige mrtvih*. Prijevod: I. Uranić. Zagreb: Školska knjiga, 2021.

Caes. – Gaj Julije Cezar (*Caesar*)
Moji ratovi. Zagreb: Zora, 1972.

Cic. – Marko Tulije Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*)
Epistulae ad Atticum – Letters to Atticus, vol. I-IV. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

Cic. – Marko Tulije Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*)
Pro Rabirio Postumo. U: Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

Dio. Cass. – Dion Kasije (*Dio Cassius*)
Roman History, 9 vol. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

Diod. – Diodor Sicilski (*Diodorus Siculus*)

Library of History, Prijevod: C. H. Oldfather. London: Loeb Classical Library, 1993.

Hdt. – Herodot (*Herodotus*)

Povijest. Prijevod: D. Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

Ibn'Abd al-Hakam, *Futuh Misr*

The History of the Conquest of Egypt, North Africa and Spain, New Haven: 1922.

John, bishop of Nikiu

Chronicle, London: 1916.

Liv. – Tit Livije (*Tit Livius*)

Livy, The Histories of Rome. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

Plb. – Polibije (*Polybius*)

The Histories. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

Soz. Hist. Ecc. – Sozomen

The Ecclesiastical History, u: Schaff P., *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Vol. 2*,
New York and Edinburgh: 1994.

Strab. – Strabon (*Strabo*)

The Geography of Strabo, Vol. I-VIII, Prijevod:H. L. Jones (ed.). Loeb Classical Library,
London: 1967.

Suet. – Svetonije (*Suetonius*) *Iul.; Aug., Tib., Calig., Claud., Ner., Galb., Vit., Hor., Luc.,
Vesp., Tit., Dom.*

Dvanaest rimskih careva. Zagreb: Naprijed 1978.

Theoph. – Teofan (*Theophanes*)

The Chronicle of Anni Mundi 6095-6305 (A. D. 602-813), Philadelphia: University of
Pennsylvania Press, 1982.

Zos. – Zosim (*Zosimus*)

New History, London: 1814.

13.2. Literatura

ABD-EL-GHANI, Mohammed

(2004) „Alexandria and Middle Egypt: Some Aspects of Social and Economic Contacts under Roman Rule“. U: HARRIS, William V., RUFFINI, Giovanni (ur.) *Ancient Alexandria Between Egypt and Greece*. Leiden: 161-179.

ALLEN, Troy D. (2009) *The Ancient Egyptian Family: Kinship and Social Structure*. London and New York.

ARNOLD, Dieter (2001) „Architecture“. U: REDFORD, Donald B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Vol. 1. New York: 113-125.

ASHTON, Sally-Ann (2008) *Cleopatra and Egypt* New Jersey.

BAGNALL, Roger S. (1993) *Egypt in Late Antiquity*. Princeton.

BAGNALL, Roger S., FRIER, Bruce W. (1994) *The demography of Roman Egypt*. Cambridge.

BARD, Kathryn A. (ur.) (1999) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London and New York.

BILLOWS, Richard (2007) „International relations“. U: SABIN, P., WEES, H. van, WHITBY, M. (ur.) (2007) *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Vol. 1, Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*. Cambridge: 303-325.

BOARDMAN, John, GRIFFIN, Jasper, MURRAY, Oswyn (ur.) *The Oxford History of the Classical World*. New York.

BOGUCKI, Peter (ur.) (2008) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Vol. 1. New York.

BREMEN, Riet van (2003) „Family Structures“. U: ERSKINE, Andrew (ur.) *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford: 313-331.

Britannica s. v. „Macedonian and Ptolemaic Egypt (332-30 BCE)“. [<https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt/Macedonian-and-Ptolemaic-Egypt-332-30-bce>] 8.6.2024.

Britannica s. v. „Roman and Byzantine Egypt (30 BCE–642 CE)“. [<https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt/Roman-and-Byzantine-Egypt-30-bce-642-ce>] 12.6.2024.

Britannica s. v. „Hypatia“. [<https://www.britannica.com/biography/Hypatia>] 1.7.2024.

Britannica s. v. „Alexandria“. [<https://www.britannica.com/place/Alexandria-Egypt>] 23.6.2024.

Britannica s. v. „Byzantine Empire“. [<https://www.britannica.com/place/Byzantine-Empire#ref9222>] 14.7.2024.

BUNSON, Matthew (2002) *Encyclopedia of the Roman Empire*. New York.

BUTLER, Alfred J. (1902) *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*. New York.

CAUVILLE, Sylvie (1999) „Dendera“. U: BARD, Kathryn A. (ur.) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London and New York: 298-301.

CAPPONI, Livia (2004) „The oikos of Alexandria“. U: HARRIS, William V., RUFFINI, Giovanni (ur.) *Ancient Alexandria Between Egypt and Greece*. Leiden: 115-125.

CHAMOUX, Francois (2002) *Hellenistic Civilization*. New Jersey.

CHARANIS, Peter (1972) *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*. London.

- CONNOLLY, Peter (2006) *Greece and Rome at War*. London.
- CONRAD, Lawrence I. (2008) „The Arabs to the time of the Prophet“. U: SHEPARD, Jonathan (ur.) *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. Cambridge: 173-196.
- CORCORAN, Lorelei H. (1995) *Portrait Mummies from Roman Egypt (I-IV Centuries A.D.)*. Chicago.
- CRUZ-URIHE, Eugene (2010) „Social Structure and Daily Life: Graeco-Roman“. U: LLOYD, Alan B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*, Vol. 1. Oxford: 491-506.
- DAVID, Rosalie, DAVID Antony E. (1993) *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. London.
- DAVOLI, Paola (2010) „Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Graeco-Roman“. U: LLOYD, Alan B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*, Vol. 1. Oxford: 350-370.
- DELIA, Diana (1988) „The Population of Roman Alexandria“. *Transactions of the American Philological Association (1974-)* vol. 118: 175-192.
- DELIA, Diana (1992) „From Romance to Rhetoric: The Alexandrian Library in Classical and Islamic Traditions“. *The American Historical Review* 97, no. 5: 1449-1467.
- ECKSTEIN, Arthur M. (2008) *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean 230-170 BC*. New Jersey.
- EILERS, Claude (2003) „A Roman East: Pompey's Settlement to the Death of Augustus“. U: ERSKINE, Andrew (ur.) *A Companion to the Hellenistic World*. New Jersey: 90-103.
- ELTON, Hugh (2006) „The Transformation of Government under Diocletian and Constantine“. U: POTTER, David S. (ur.) (2006) *A Companion to the Roman Empire*. New Jersey: 193-206.

END, Christine (2008) „Food and diet: Egypt“. U: BOGUCKI, Peter (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Vol. 1. New York: 474-475.

ERDKAMP, Paul (ur.) (2007) *A Companion to the Roman Army*. Oxford.

ERSKINE, Andrew (ur.) (2003) *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford.

FERGUSON, John (1970) *The Religions of the Roman Empire*. New York.

FLEMMING, Rebecca (2003) „Empires of Knowledge: Medicine and Health in the Hellenistic World“. U: ERSKINE, Andrew (ur.) *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford: 449-464.

FLOWER, Harriet I. (ur.) (2004) *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge.

FLOWER, Harriet I. (2004) „Introduction“. U: FLOWER, Harriet I. (ur.) *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge: 1-15.

FRIER, Bruce W., KEHOE, P. (2007) „Law and economic institutions“. U: SCHEIDEL, Walter, MORRIS, Ian, SALLER, Richard (ur.) *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge: 113-144.

GADDIS, Michael (2005) *There Is No Crime For Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*. Berkeley and Los Angeles.

GAGOS, Traianos, POTTER, David S. (2006) „Documents“. U: POTTER, David S. (ur.) *A Companion to the Roman Empire*. New Jersey: 45-75.

GRANT, Michael (1998) *From Rome to Byzantium: The Fifth Century AD*. London and New York.

- HANSON, Ann (2006) „Roman Medicine“. U: POTTER, David S. (ur.) *A Companion to the Roman Empire*. New Jersey: 492-524.
- HARRIES, Jill (2010) „Constantine the Lawgiver“. U: MCGILL, Scott, SOGNO, Cristiana, WATTS, Edward (ur.) *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284-450 BC*. Cambridge: 73-93.
- HARRIS, William V. (1979) *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 BC*. New York.
- HARRIS, William V., RUFFINI, Giovanni (ur.) (2004) *Ancient Alexandria Between Egypt and Greece*. Leiden.
- HART, George (2005) *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. London and New York.
- HAAS, Christopher (2004) „Hellenism and opposition to Christianity in Alexandria“. U: HARRIS, William V., RUFFINI, Giovanni (ur.) *Ancient Alexandria Between Egypt and Greece*. Leiden: 217-231.
- HEKSTER, Olivier (2008) *Rome and Its Empire, AD 193-284: Debates and Documents in Ancient History*. Edinburgh.
- HINNELLS, John R. (ur.) (2007) *A Handbook of Ancient Religions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JONES, Arnold Hugh Martin (1956) „Slavery in the Ancient World“. *The Economic History Review* 9 no. 2: 185-199.
- JONES, Prudence J. (2006) *Cleopatra: A Sourcebook*. Oklahoma.
- KAEGI, Walter E. (1969) „Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest“. *Church History* 38, no. 2: 139-149.

- KAEGI, Walter E. (1992) *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge.
- KAEGI, Walter E. (1998) „Egypt on the eve of the Muslim conquest“. U: PETRY, Carl F. (ur.) *The Cambridge History of Egypt, Vol. 1, Islamic Egypt, 640-1517*. Cambridge: 34-62.
- KEHOE, Dennis (2010) „The Economy: Graeco-Roman“. U: LLOYD, Alan B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt, Vol. 1*. Oxford: 309-326.
- KLEINER, Diana E. E. (2005) *Cleopatra and Rome*. Cambridge.
- KUIPER, Kathleen (ur.) (2011) *Ancient Egypt: From Prehistory to the Islamic Conquest*. New York.
- KURTH, Dieter (1999) „Edfu“. U: BARD, Kathryn A. (ur.) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London and New York: 319-321.
- LAWERGREN, Bo (2001) „Music“. U: REDFORD, Donald B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Vol. 2*. New York: 450-454.
- LEPPIN, Hartmut (2007) „Old Religions Transformed: Religions and Religious Policy from Decius to Constantine“. U: RÜPKE, Jörg (ur.) *A Companion to Roman Religion*. New Jersey: 96-109.
- LIEU, Samuel N. C., MONTSERRAT, Dominic (ur.) (1996) *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History*. London and New York.
- LIEU, Samuel N. C. (1996) „Constantine's „pagan vision“: The anonymous panegyric on Constantine (310), *Pan. Lat. VII(6): Introduction*“. U: LIEU, Samuel N. C., MONTSERRAT, Dominic (ur.) *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History*. London and New York: 63-77.

- LING, Roger (1986) „Hellenistic and Graeco-Roman Art“. U: BOARDMAN, John, GRIFFIN, Jasper, MURRAY, Oswyn (ur.) (1986) *The Oxford History of the Classical World* New York: 420-443.
- LITTLE, Lester K. (ur.) (2007) *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 540-750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LITTLE, Lester K. (2007) „Life and Afterlife of the First Plague Pandemic“. U: LITTLE, Lester K. (ur.) *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 540-750*. Cambridge: 3-33.
- LLOYD, Alan B. (ur.) (2010) *A Companion to Ancient Egypt*, Vol. 1. Oxford.
- LOUTH, Andrew (2008) „Justinian and his legacy (500-600)“. U: SHEPARD, Jonathan (ur.) *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. Cambridge: 99-130.
- MACLEOD, Roy (2004) *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*. London and New York.
- MAHAFFY, John P. (1898) *A History of Egypt Under the Ptolemaic Dynasty*. London.
- MANNING, J. G. (2010) *The Last Pharaohs: Egypt Under the Ptolemies, 305-30 BC*. Princeton and Oxford.
- MARSHAM, Andrew (2009) „The Early Caliphate and the Inheritance of Late Antiquity (c. AD 610-c. AD 750)“. U: ROUSSEAU, Philip (ur.) *A Companion to Late Antiquity*. New Jersey: 479-493.
- MCGILL, Scott, SOGNO, Cristiana, WATTS, Edward (ur.) (2010) *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284-450 BC*. Cambridge.
- MCKENZIE, Judith S., GIBSON, Sheila, REYES, A. T. (2004) „Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence“. *The Journal of Roman Studies* 94: 73-121.

MERTZ, Barbara (2007) *Temples, Tombs & Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*. New York.

MET Museum s. v. „Roman Egypt“. [https://82nd-and-fifth.metmuseum.org/toah/hd/regy/hd_regy.htm] 8.6.2024.

MOELLER, Nadine (2016) *The Archaeology of Urbanism in Ancient Egypt: From the Predynastic Period to the End of the Middle Kingdom*. Cambridge.

MONTAGU, John D. (2006) *Greek and Roman Warfare: Battles, Tactics and Trickery*. London.

MORRIS, Ian (2005) „The early polis as city and state“. U: RICH, John, WALLACE-HADRILL, Andrew (ur.) *City and Country in the Ancient World*. London and New York: 25-60.

NORTH, J. A. (2007) „Religions in the Roman Empire“. U: HINNELLS, John R. (ur.) *A Handbook of Ancient Religions*. Cambridge: 318-364.

O'DELL, Emily Jane (2008) „Adornment: Egypt“. U: BOGUCKI, Peter (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Vol. 1. New York: 4-6.

OLSON, Richard G. (2010) *Technology and Science in Ancient Civilizations*. Santa Barbara.

O'NEAL, Michael J. (2008) „Architecture: Egypt“. U: BOGUCKI, Peter (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Vol. 1. New York: 56-60.

PETRY, Carl F. (ur.) (1998) *The Cambridge History of Egypt, Vol. 1, Islamic Egypt, 640-1517*. Cambridge.

PIRENNE, Henri (1937) *Mohammed and Charlemagne*. New York.

- POTTER, David S. (ur.) (2006) *A Companion to the Roman Empire* New Jersey: Blackwell Publishing.
- RANKOV, Boris (2007) „Military forces“. U: SABIN, P., WEES, H. van, WHITBY, M. (ur.) (2007) *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Vol. 2, Rome from the Late Republic to the Late Empire* Cambridge: 30-76.
- REDFORD, Donald B. (ur.) (2001) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Vol. 1-3.* New York.
- REED, K. A. D. (2008) „Family: Egypt“. U: BOGUCKI, Peter (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World, Vol. 1.* New York: 449-450.
- REGER, Gary (2003) „The Economy“. U: ERSKINE, Andrew (ur.) *A Companion to the Hellenistic World.* Oxford: 331-354.
- RICH, John, WALLACE-HADRILL, Andrew (ur.) (2005) *City and Country in the Ancient World.* London and New York.
- RIGGS, Christina (2002) „Facing the Dead: Recent Research on the Funerary Art of Ptolemaic and Roman Egypt“. *American Journal of Archaeology* 106, no. 1: 85-101.
- RIGGS, Christina (2005) *The Beautiful Burial in Roman Egypt: Art, Identity, and Funerary Religion.* Oxford.
- RIHLL, T. E. (2010) „Science and Technology: Alexandrian“. U: LLOYD, Alan B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt, Vol. 1.* Oxford: 409-425.
- ROLLINGER, Robert, ULF, Christoph (ur.) (2004) *Commerce and Monetary Systems in the ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction.* Berlin.
- ROUSSEAU, Philip (ur.) (2009) *A Companion to Late Antiquity.* New Jersey.

- ROWLANDSON, Jane (2010) „Administration and Law: Graeco-Roman“. U: LLOYD, Alan B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*, Vol. 1. Oxford: 237-255.
- RUBIN, Zeev (2008) „Persia and the Sasanian monarchy (224-651)“. U: SHEPARD, Jonathan (ur.) *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. Cambridge: 130-156.
- RÜPKE, Jörg (ur.) (2007) *A Companion to Roman Religion*. New Jersey.
- SABIN, P., WEES, H. van, WHITBY, M. (ur.) (2007) *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Vol. 1, Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*. Cambridge.
- SABIN, P., WEES, H. van, WHITBY, M. (ur.) (2007) *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Vol. 2, Rome from the Late Republic to the Late Empire*. Cambridge.
- SADDINGTON, D. B. (2007) „Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleet“. U: ERDKAMP, Paul (ur.) *A Companion to the Roman Army*. Oxford: 201-218.
- SCHEEL, Bernd (1989) *Egyptian Metalworking and Tools*. London.
- SCHEIDEL, Walter, MORRIS, Ian, SALLER, Richard (ur.) (2007) *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge.
- SCHEIDEL, Walter (2010) *Age and Health in Roman Egypt*. Stanford.
- SHAW, Ian, NICHOLSON, Paul (1995) *Dictionary of Ancient Egypt*. Cairo.
- SHEPARD, Jonathan (ur.) (2008) *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. Cambridge.
- SIJPESTEIJN, Petra M., SUNDELIN, Lennart (ur.) (2004) *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*. Leiden: Brill.

- SIJPESTEIJN, Petra M. (2004) „Travel and Trade on the River“. U: SIJPESTEIJN, Petra M., SUNDELIN, Lennart (ur.) *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*. Leiden: 115-153.
- SILVER, Morris (2004) „Modern Ancients“. U: ROLLINGER, Robert, ULF, Christoph (ur.) *Commerce and Monetary Systems in the ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*. Berlin: 65-91.
- STOCKS, Denys A. (2003) *Experiments in Egyptian Archaeology: Stoneworking Technology in Ancient Egypt*. London and New York.
- TOMORAD, Mladen (2009) „Ancient Egyptian funerary practices from the first millenium BC to the Arab conquest of Egypt (c. 1069 BC-642 AD)“. *The Heritage of Egypt* 2 no. 2 issue 5: 12-28.
- TOMORAD, Mladen (2014) „Egipat od rimskog i bizantskog razdoblja do arapskih osvajanja (30. godina pr. Kr.-645. godina) – Egypt during the Roman and Byzantine period until the Arab conquest (30 BC-AD 645)“. *Prilozi Instituta za arheologiju* 31: 239-250.
- TOMORAD, Mladen (2015) „The end of Ancient Egyptian religion: The prohibition of paganism in Egypt from the middle of the 4th to the middle of the 6th century A.D.“. *The Journal of Egyptological Studies* IV: 147-164.
- TOMORAD, Mladen (ur.) (2018) *Slavne žene stare povijesti: Životi žena u društvima staroga svijeta*. Zagreb.
- TOMORAD, Mladen (2018) „Kleopatra II. i Kleopatra III.“. U: TOMORAD, Mladen (ur.) *Slavne žene stare povijesti: Životi žena u društvima staroga svijeta*. Zagreb: 99-107.
- TOMORAD, Mladen, TEPEŠ, Kristina (2018) „Kleopatra VII.“. U: TOMORAD, Mladen (ur.) *Slavne žene stare povijesti: Životi žena u društvima staroga svijeta*. Zagreb: 107-132.
- TOMORAD, Mladen (2023) *Stari Egipat: Povijest i kultura*. Zagreb.

TRIPOLITIS, Antonia (2002) *Religions of the Hellenistic-Roman Age*. Cambridge.

TYLDESLEY, Joyce (2008) *Cleopatra: Last Queen of Egypt*. London.

WELLS, Ronald A. (2001) „Technology and Engineering“. U: REDFORD, Donald B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Vol. 3. New York: 356-362.

WETTERSTROM, Wilma, MURRAY, Anne (2001) „Agriculture“. U: REDFORD, Donald B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Vol. 1. New York: 37-44.

WIEDEMANN, Thomas (1981) *Greek and Roman Slavery*. London and New York.

WILKINSON, Richard H. (2000) *The Complete Temples of Ancient Egypt*. New York.

WILKINSON, Richard H. (2003) *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. New York.

World History Encyclopedia s. v. „Roman Egypt“. [https://www.worldhistory.org/Roman_Egypt/] 8.6.2024.